

DE MILIEUBEWEGING IN BELGIË: EEN KORTE GESCHIEDENIS

Ishka Desmedt & Stan Pannier

Gent, Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis

Milieu­strijd is sociale strijd. Het is een vaststelling die een Antwerpse burger die anno 1755 zijn stem verhief tegen de rookhinder van een suikerraffinaderij waarvan de eigenaars op een landgoed buiten de stad woonden, niet zou ontkend hebben. Het is een vaststelling die de werknemers van een Aalsters chemiebedrijf die anno 1909 het werk neerlegden uit protest tegen hun vervuilde en ziekmakende werkplaats, zéker niet zouden ontkend hebben. Vandaag zijn het nog steeds vaak de meest kwetsbare delen van de bevolking die de gevolgen van milieuvervuiling dragen. Ook op globale schaal gelden deze dynamieken: hoe langer en hoe meer de klimaatverandering zich doorzet, hoe onevenredig zwaarder de armste landen getroffen worden. De band tussen milieu­strijd en sociale strijd lijkt daarom steeds inniger te worden. Een groeiend deel van de milieubeweging ziet de klimaatcrisis niet langer uitsluitend als een ecologisch probleem, maar als een crisis van het kapitalistische systeem. Van de straat tot de sociale media, milieugroepen en sociale bewegingen pleiten samen voor rechtvaardigheid – voor de mens, én voor de planeet.

Amsab-­ISG heeft de kruisbestuiving tussen sociale strijd en milieu­strijd vroeg omarmd. Reeds in 1996 nam de instelling het archief van Greenpeace in bewaring. Met de toevoeging van het predicaat ‘Instituut voor Sociale Geschiedenis’ zette ze zich in 1999 nadrukkelijk op de kaart als het geheugen van álle sociale bewegingen – inclusief de milieubeweging. Doorheen de jaren verzamelde het Amsab-­ISG de archieven van talloze lokale

actiegroepen en nationale organisaties als de Bond Beter Leefmilieu, Natuurpunt of Agalev. Het ijkte de positie van het Amsab-­ISG als het ‘archief van de groene beweging’. Middels inventarissen, toelichtende artikels in *Brood & Rozen* en scriptiesamenwerkingen met de universiteit van Gent tracht de instelling dat groene geheugen breder toegankelijk te maken. De ontwikkeling van een themagids en een onderzoekswijzer vormen de volgende stappen in dit milieutraject.

Deze onderzoekswijzer biedt een inleiding op de geschiedenis van de milieubeweging in Vlaanderen en België, van de kiemen van het protest tijdens de 19e eeuw over de scheuten van de jaren 1960 en 1970 tot de professionele organisaties van vandaag. ‘Een’ inleiding, want een tekst van deze omvang kan onmogelijk recht doen aan de complexiteit van de beweging, zowel op vlak van thema’s, strategieën en geografische reikwijdte. Meer dan een exhaustief verhaal met encyclopedische ambities wil deze tekst de geïnteresseerde lezer handvaten aanreiken en wegwijs maken in het diverse landschap van de Belgische milieubeweging – en vooral uitnodigen zelf op zoektocht te gaan in dit diverse, kleurrijke en alleen maar urgenter wordende onderwerp. ■

VOORUITGANG, VERVUILING EN VERDWIJNING: HET ONSTAAN VAN EEN SPANNINGSVELD, 1750-1914

België was – na Groot-Brittannië – een van de eerste landen van Europa die industrialiseerden. Naast vooruitgang bracht die economische ontwikkeling ook uitdagingen met zich mee. De omzet van primaire hulpbronnen in nieuwe producten zorgde voor vervuiling. Het inplanten van fabrieken en het verbinden van vraag en aanbod via wegen, kanalen, spoorlijnen en later luchthavens zette het landschap onder druk. De groei van de bevolking die volgde op die stijgende materiële welvaart versterkte die trend alleen maar. De problemen die bij het spanningsveld tussen mens en natuur kwamen kijken verschenen pas echt aan de oppervlakte in de 19e en 20e eeuw, maar vele vonden hun oorsprong al veel vroeger – in de vroegmoderne tijd.

Ancien Régime, nouveaux problèmes

Tijdens de tweede helft van de 18e eeuw zette België – toen: de Zuidelijke Nederlanden – de eerste stappen richting industrialisatie. De Vrede van Aken, die een einde maakte aan de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748), leidde een periode van vrede en maatschappelijke rust

in die gepaard ging met een sterke economische bloei. Gunstige douanetarieven, dalende intrestvoeten, de aanwas van kapitaal en het ontluiken van nieuwe nijverheden entten zich op een door de overheid gesteunde uitbreiding van het transportnetwerk. Reeds onder Spaans bewind was gepoogd Oostende – na de sluiting van de Schelde de enige haven in de Zuidelijke Nederlanden – te verbinden met haar hinterland middels een netwerk van kanalen. Die waterlopen werden tijdens de 18e eeuw fors uitgebreid en verbeterd, met een aanzienlijke ingreep in het landschap als gevolg. Ook het steenwegennetwerk drukte in toenemende mate zijn stempel op de natuur met honderden kilometers aan nieuw aangelegde routes in een halve eeuw tijd. Volgens de Franse filosoof Voltaire waren er slechts twee landen in Europa met een wegennet dat kon tippen aan dat van het Oude Rome: dat van Frankrijk en dat van *‘le petit pays des Belges’*.

Duizenden arbeiders werken aan het kanaal tussen Gent en Brugge om de waterloop uit te diepen en toegankelijk te maken voor opvarende zeeschepen uit Oostende. De grootschalige werken en dito ingrepen in het landschap staan symbool voor de economische bloei en de prille industriële ontluking van het vroegmoderne België tijdens de tweede helft van de 18e eeuw.

Ontwerp: Jan Garemijn, 1753 (Groeningemuseum Brugge).

Ook de groei van de industriële sector had gevolgen voor het leefmilieu. Reeds in de middeleeuwen hadden brouwerijen en textielabrikanten gezorgd voor allerlei vormen van milieuhinder in de steden van de Zuidelijke Nederlanden. Die bestond vooral uit kwalijke geuren, brandgevaar, rookvorming en waterverontreiniging. Tijdens de 18e eeuw voegden zich bij die traditionele nijverheden nieuwe vervuilers als suikerraffinaderijen, salpeterproducenten en karosmakerijen. Omwonenden lieten de verontreiniging van hun onmiddellijke leefomgeving echter niet over hun kant gaan en kaartten de problemen geregeld aan bij plaatselijke overheden, die desgevallend de nodige maatregelen namen. Het protest was

echter steevast van particuliere en individuele aard, op geen enkele manier was er sprake van een collectief of geïnstitutionaliseerd verzet.

Intussen waaide ook de wind van de Verlichting door de Zuidelijke Nederlanden. Zowel in ondernemerskringen als bij de elite werd druk geëxperimenteerd met nieuwe machines en ontdekkingen. De interesse in de wetenschap nam toe, net als de aandacht voor de natuurlijke omgeving. Het resulteerde onder meer in prijsvragen vanwege academische instellingen over de plantenwereld, het ontstaan van de eerste flora's (inventarissen van planten die voorkwamen in een bepaalde regio) en, zeker vanaf de Franse tijd, een groeiend belang van

natuurstudie in het onderwijs. Het door keizerin Maria-Theresia geötrooieerde tijdschrift dat kond deed van de ontwikkelingen in de wetenschap, zowel in de Nederlanden als daarbuiten, was de *Vlaemschen Indicateur*. Het verscheen tussen 1779 en 1787 en publiceerde vele honderden artikels over fysica, chemie, botanica en astronomie. De toon in de *Indicateur* was er een van ongebreideld toekomstgeloof, maar een enkeling durfde reeds op proto-Romantische wijze vraagtekens te plaatsen bij het gebruik (en misbruik) van de natuur voor experimenten. Ook problemen in de stedelijke leefomgeving als rookhinder werden besproken in het tijdschrift.

De opkomst van de organisatie

Tijdens de 19e eeuw ging de industrialisatie van België aan een razend tempo verder. Zeker de tweede industriële revolutie tussen 1885 en 1895 zorgde voor een ongeziene toename van de productiviteit. Zowel de schaal als de aard van de economische groei – steeds meer gebaseerd op chemie en metaalbewerking – plaatste een hefboom op de premoderne milieuhinder. Niet alleen raakten lucht- en waterverontreiniging wijder verspreid, ook de bodem raakte in toenemende mate vervuild. Net als tijdens het ancien régime gingen de protesten uit van zij die er rechtstreeks door getroffen werden, maar in tegenstelling tot eerdere periodes waren ze dit keer collectiever van aard. Een nieuwe strategie was bovendien het betrekken van de pers en het genereren van media-aandacht als drukkingsmiddel.

De industriële ontwikkeling van België tijdens de *belle époque* zorgde niet alleen voor lokale

milieuhinder, ze bewerkstelligde ook een ongeziene materiële vooruitgang. Die gaf steeds meer mensen de middelen en de vrije tijd om zich met hobby's te gaan bezighouden.

Sommigen vormden **natuurhistorische genootschappen** gericht op de studie van planten, vogels of insecten. Hun doel was wetenschappelijk, educatief en cultureel (en zo een bron van *nation building*: hetzij voor het jonge België, hetzij voor Vlaanderen). Andere verenigingen, die niet zozeer gericht waren op de natuur maar wier activiteiten zich daar wel situeerden, protesteerden wel tegen milieuverontreiniging. Vanaf de jaren 1880 ontstonden bijvoorbeeld talrijke **verenigingen van hengelaars** die naderhand evolueerden tot actiegroepen – veelal via politiek lobbywerk – tegen vervuilde waterlopen. Ze vormden zo een van de eerste geïnstitutionaliseerde protestbewegingen tegen milieuverontreiniging. Het was echter niet de verontreiniging an sich waartegen de hengelaars protesteerden, maar eerder het onmogelijk of onprettig maken van hun gedeelde hobby.

De Belgische economische expansie, het sinds de 18e eeuw aangroeiende wegenstelsel, de aanleg van een spoorwegennetwerk en het opkomende toerisme zetten het landschap echter meer omvattend onder druk dan enkel rivieren. Die druk vormde de aanleiding voor de stichting van enkele verenigingen die zouden pleiten voor de bescherming van specifieke stukken landschap. In Brabant was er allereerst de **Ligue des Amis des Arbres**, die vanaf 1896 middels zogenaamde 'boomfeesten' een maatschappelijk bewustzijn trachtte te creëren voor de bescherming van het

*Hengelaarsverenigingen waren een van de eerste actiegroepen die in België ijverden voor een schoner leefmilieu, in de eerste plaats de waterlopen waar hun leden hun hobby uitoefenden.
(Glasnegatief uit de collectie Lateur, Amsab-ISG).*

Zoniënwood. In 1909 ging de vereniging over in de (vandaag nog steeds bestaande) **Ligue des Amis de la Forêt de Soignes**. Omstreeks gelijktijdig werd in Antwerpen de **Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedschoon (KVNS)** opgericht, die daarom vaak als Vlaamse tegenhanger van de Zoniënwoodvereniging wordt gezien. De KVNS streed voor het behoud van de Kalmthoutse Heide, maar zou – onder meer via haar lokale afdelingen – ook andere landschappen proberen te beschermen zoals de Leiestreek, de Kust en de Kempen. Heel wat van haar leden hadden een kunstenaarsachtergrond. In transnationale navolging van de school van

Barbizon, een aantal Franse artiesten die zich hadden teruggetrokken op het platteland om hun kunst te beoefenen, wilden zij de stad ontvluchten en in openlucht gaan schilderen, om er het ongerepte landschap en de rusticiteit van het plaatselijke, menselijke leven (de boeren, de vissers) vast te leggen. De roep om bescherming van de KVNS was dus goeddeels gestoeld op esthetische drijfveren, al zouden er later ook wetenschappelijke motieven bijkomen. De vereniging bundelde de krachten met gelijkgestemde groepen als de **Société Nationale pour la Protection des Sites et des Monuments en Belgique (°1892)**, **L'Oeuvre**

d'Art Public (°1893) en de **Touring Club**, wiens leden al fietsend en later al autorijdend de schoonheid van de natuur hadden herontdekt. Met professor Jean Massart, die er met zijn traktaat *Pour la protection de la nature en Belgique* en zijn kortstondige **Ligue pour la protection de la nature en Belgique** op wees dat het landschap naast een esthetische ook een biologische waarde had, roerde ook de wetenschappelijke wereld zich steeds meer. Samen zetten deze stemmen druk op de Koninklijke Commissie voor Monumenten (°1835) om ook het landschap op te nemen in haar bevoegdhedenpakket. Het resulteerde in 1911 in de Landschapswet, die uitbaters van mijnen en aannemers van openbare werken verplichtte zorg te dragen voor de 'aانبlick van het land'. Hoewel symbolisch belangrijk als eerste Belgische milieuwet, zou de Landschapswet echter de facto dode letter blijven.

De industrialisering van België liet niet alleen fysieke sporen na. Veel burgers voelden bij de overal oprukkende moderniteit een diepgeworteld onbehagen en een zekere nostalgie naar een door hen idyllisch ingekleurd verleden. In navolging van de Lebensreform-beweging in Duitsland propageerden deze mensen een levensstijl die de scheiding ophief die in hun ogen ontstaan was tussen mens en natuur. Sommigen kozen er daarom voor om het consumeren van levende wezens af te zweren en verenigden zich in de **Société Végétarienne**. Hoewel het voorkomen van dierenleed en het verbeteren van de wereld een motivatie was voor haar leden, was dit opheffen van lijden niet het doel op zichzelf: de keuze voor vegetarisme werd

vooral ingevuld in termen van zelfverheffing en moest – hetzij op morele grond, hetzij op wetenschappelijke grond – leiden tot een meer zuivere versie van de eigen persoon. Ofschoon de Société Végétarienne haar ideeën verspreidde via publicaties (in haar tijdschrift, *La réforme alimentaire*) was er dus geen sprake van collectieve acties tegen slachthuizen of politiek gelobby om meer dierenrechten. Ook andere fin de siècle-bewegingen als de spiritisten, de rozenkruisers en vooral de theosofen waren om dezelfde spirituele motieven aanhangers van het vegetarisme.

Een uitgesproken ethisch motief was wél aanwezig bij twee organisaties die eveneens tijdens de 19e eeuw het levenslicht zagen. De eerste was de **Koninklijke Vereniging ter Bescherming van de Dieren (KBVD)**, opgericht in 1863. De tweede was de in 1897 door Jules Ruhl in Verviers gestichte **Maatschappij jegens Wreedheid tegen de Dieren (MWD)**, die later navolging zou krijgen in Gent (1897) en Brussel (1907) of dat al gekregen had in Antwerpen (1882) en Mechelen (1887). Beide verenigingen richtten zich, in tegenstelling tot de bewegingen die voortkwamen uit de Lebensreform, op het dier zelf. In navolging van de Britse Humanitarian League hield de MWD er wel een radicalere agenda op na dan de KBVD. Zo pleitte ze voor de bescherming van trek- en lastdieren, streed ze tegen de wrede behandeling van dieren bij het transport naar slachthuizen, wilde de vereniging vogels beschermen, ageerde ze tegen wrede sporten en wreedheden in de jacht, de visvangst en in de mode-industrie, en protesteerde ze ten slotte ook tegen de praktijk van de vivisectie. De standpunten van de MWD

werden uitgedragen via het tijdschrift *Onze Beste Vrienden*. De 19e-eeuwse dierenbeschermingsbewegingen onderscheidden zich van hun moderne opvolgers door het feit dat ze optraden tegen excessief lijden, maar de dood van het dier nog steeds veelal accepteerden. Naast deze grote verenigingen werden tevens talrijke kleinere groepen gesticht die zich richtten op concrete projecten als het verbeteren van het lot van trekdieren, circusdieren en mijnpaarden en de strijd tegen vivisectie, net als specifieke ‘Kleine beschermer’-verenigingen voor kinderen. Om de slagkracht te verhogen werd in 1905 een koepelorganisatie gesticht, de **Fédération des Sociétés Belges pour la Protection des Animaux**, waar lokale organisaties zich bij konden aansluiten.

Al deze organisaties konden rekenen op een toenemend draagvlak en een gestaag groeiend ledenaantal – tot in Sarajevo schoten werd gelost op aartshertog Frans Ferdinand en zijn vrouw. ■

Bibliografie

Voor een inleiding op de kanaal- en wegebouw in het vroegmoderne België, zie Michaël SERRUYS, The port and city of Ostend and the process of state consolidation in the Southern Netherlands in the seventeenth and eighteenth centuries: a geopolitical approach. In: *International Journal of Maritime History*, 19(2007)2, pp. 319–347. Studies naar vervuiling van het stedelijk leefmilieu in de vroegmoderne periode zijn bijvoorbeeld Eddy VAN CAUWENBERGHE en Erika MEEL, Overheidsinitiatief aangaande leefmilieu, de openbare hygiëne en veiligheid in enkele steden

van de Zuidelijke Nederlanden uit de pre-industriële tijd (17de en 18de eeuw). In: *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België. Historische grondslagen (Ancien Régime)*, Historische Uitgaven 65, Brussel: Gemeentekrediet van België, 1984, pp. 270–275; Pieter POULUSSEN, *Van burenlust tot milieuhinder: Het stedelijk leefmilieu, 1500–1800*, Kapellen: Pelckmans, 1987; Merijn LANDUYT, ‘Ongerief ende perykel’: *Milieu problemen en het ecologisch draagvlak van een stedelijke samenleving in het Ancien Régime. Kortrijk in de 17de–18de eeuw*, Universiteit Gent, masterproef, 2005. De groeiende interesse in natuurwaarneming vanaf het eind van het Ancien Régime en het ontstaan van de 19e-eeuwse natuurhistorische genootschappen wordt besproken in Jos GYSELS, *Natuur waarnemen en natuurwaarnemers, 1788–2014*. In: *Natuur.focus*, 15(2016)3, pp. 96–101 en Andreas STYNEN en Jos GYSELS, *Natuur, milieu en landschap*. In: *Encyclopedie van de Vlaamse beweging*, 2023. Wie meer wil weten over de *Vlaemschen Indicateur*, kan terecht bij Wouter VANHEE, *De verspreiding van de wetenschappen en Verlichting in de Zuidelijke Nederlanden. Belichting van het tijdschrift “Den Vlaemschen Indicateur”*, Universiteit Gent, masterproef, 2017, pp 85–86, 98.

Casestudy’s naar milieuverontreiniging tijdens de 19e eeuw zijn er bijvoorbeeld van de hand van Greta DEVOS, *Milieuverontreiniging door de industrie omstreeks het midden van de 19de eeuw*. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis. Liber alumnorum Karel van Isacker*, Antwerpen: UFSIA, 1980, pp. 347–394; Wanda BALCERS en Chloé DELIGNE, *Environmental Protest Movements against Industrial Waste in Belgium, 1850–1914*. In: Geneviève MASSARD-GUILBAUD en Richard RODGER (red.),

Environmental and Social Justice in the City: Historical Perspectives, Cambridge: White Horse Press, 2010, pp. 233–248; Julien MARÉCHAL, *La guerre aux cheminées. Pollutions, peurs et conflits autour de la grande industrie chimique. Belgique, 1810–1880*, Namen: Presses universitaires de Namur, 2016; Christophe VERBRUGGEN, De reacties op vroege vormen van vervuiling. De chemische nijverheid te Gent, 1820–1892. In: *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis* (1999), pp. 107–140 en Christophe VERBRUGGEN, *De stank bederft onze eetwaren*, Gent: Academia Press, 2002; Liesbet VAN NIEUWENHUYSE, *Potentiële historische bodemverontreiniging als gevolg van industriële activiteiten in de 19de- en 20ste-eeuwse stad. Een bronnenkritische studie over Gent, 1795–1926*, Universiteit Gent, doctoraatsverhandeling, 2007.

De geschiedenis van de hengel- en waterverontreinigingsbeweging wordt onder andere beschreven in Wanda BALCERS en Chloé DELIGNE, *Environmental Protest Movements against Industrial Waste in Belgium, 1850–1914*. In: Geneviève MASSARD-GUILBAUD en Richard RODGER (red.), *Environmental and Social Justice in the City: Historical Perspectives*, Cambridge: White Horse Press, 2010, pp. 233–248 en Wanda BALCERS en Chloé DELIGNE, *Les sociétés de pêche à la ligne, ‘conscience’ de la pollution des rivières en Belgique (1880–1940)?* In: Isabelle PARMENTIER (red.), *La recherche en histoire de l’environnement: Belgique–Luxembourg–Congo–Rwanda–Burundi*, Namen: Presses universitaires de Namur, 2010, pp. 175–186.

Voor een overzicht van de activiteiten van de Ligue des Amis des Arbres, de Ligue des Amis de la Forêt de Soignes en de KVNS, zie Thijs CASPERS,

Misbegrepen: de geschiedenis van de natuurbescherming in Vlaanderen van 1910–1940. Een tijdperk vol onbegrip en onvermogen, Katholieke Universiteit Brabant, doctoraatsverhandeling, 1992; Bruno NOTTEBOOM, “Ouvrons les yeux!” *Stedenbouw en beeldvorming van het landschap in België, 1890–1940*, Universiteit Gent, doctoraatsverhandeling, 2009 en Bruno NOTTEBOOM, *L’Art Public: Beelden van stad en natuur rond het fin de siècle*. In: Inge BERTELS et al. (red.), *Tussen beleving en verbeelding. De stad in de negentiende-eeuwse literatuur*, Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2013, pp. 141–155. Voor een studie die dieper ingaat op de kunstenaars achter de KVNS, zie Anneleen VAN WULPEN, *De Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon (1910–1943). Belgische kunstschilders in de strijd om het landschap*, Universiteit Gent, masterproef, 2018. Voor de geschiedenis van de Belgische monumentenzorg en het belang van het landschap daarin, zie Herman STYNEN, *De onvoltooid verleden tijd: Een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België, 1835–1940*, Brussel: Stichting Vlaams Erfgoed, 1998, pp. 211–219, 265–281 en, in het bijzonder voor de rol van de Touring Club in de totstandkoming van de Landschapswet, Donald WEBER, ‘Le souci du pittoresque’. Wielertoerisme en de bescherming van het landschap, 1895–1914, In: *Brood & Rozen*, 14(2009)3, pp. 55–81.

Evert Peeters schreef een uitgebreide studie over de weerslag van de Duitse Lebensreform-beweging in België: Evert PEETERS, *De beloften van het lichaam. Een geschiedenis van de natuurlijke levenswijze in België, 1880–1940*, Amsterdam: Bert Bakker, 2008.

Voor de eerste Belgische organisaties die zich richtten op dierenbescherming, zie onder andere Kevin VERLOT, *De geschiedenis van de dierenbescherming in België, 1890–1940*, Universiteit Gent, masterproef, 1999; Liesbeth DE MAEYER, *Le règne de la bête: Dierenbescherming en -mishandeling tijdens het interbellum in Vlaanderen*, Universiteit Gent, masterproef, 2004 en recenter, met een grotere focus op Jules Ruhl en zijn internationale connecties, Lise FOKET, *Ethica, activisme en netwerken van de dierenbeschermers tijdens het fin de siècle (1897–1914). De casus van Belgisch activist Jules Rühl*, Universiteit Gent, masterproef, 2020, in verkorte vorm gepubliceerd als Lise FOKET, *Het activisme van dierenbeschermers Jules Ruhl en zijn Maatschappij tegen de wreedheid jegens de dieren tijdens het fin de siècle (1897–1914)*. In: *Brood & Rozen*, 26(2021)2, pp. 4–26. Een klein werkje over de rol van James Ensor en andere Belgische kunstenaars die zich inzetten in de dierenvereniging is Patrick FLORIZOONE, *James Ensor over dierenbescherming en vivisektie*, Nieuwpoort: James Ensor Archief, 1994.

ii.

DE HERONTDEKKING VAN HET ONBEHAGEN: DE MILIEU- BEWEGING TIJDENS HET INTERBELLUM

België had zwaar te lijden onder de Eerste Wereldoorlog (1914-1918). Niet alleen was de menselijke kost hoog – hoger dan tijdens de Tweede Wereldoorlog –, ook het economische leven viel tijdens de oorlogsjaren nagenoeg stil. Schaarste, werkloosheid en gedwongen opvoedingen door de Duitse bezetter waren een dagelijkse realiteit voor het grootste deel van de bevolking. Na de Vrede van Versailles verschoof de maatschappelijke focus dan ook in de eerste plaats naar de heropbouw van het land. Post-materiële en ‘idealistische’ thema’s als milieubescherming werden gezien als luxekwesties en verdwenen naar de achtergrond. Bovendien had de economische malaise veel burgers gedwongen te besparen en hun lidmaatschap van natuurverenigingen op te zeggen.

Verlof en vrije tijd

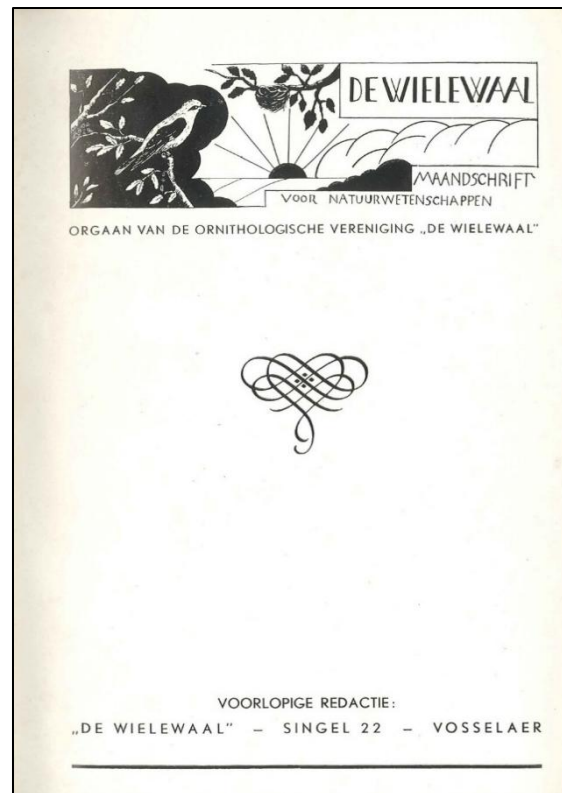
Pas vanaf de jaren 1920 zou de milieubeweging een nieuw elan vinden en verdergaan waar ze voor de oorlog gestopt was. Wat bijdroeg aan de heropleving was de uitbreiding van de sociale wetgeving. Tijdens de akkoorden van Loppem (1918) werd bijvoorbeeld het wettelijk pensioen

en de achturige werkdag vastgelegd, wat resulteerde in meer vrije tijd voor werknemers. De arbeidersbeweging nam daarenboven actief initiatieven ter invulling van die vrije tijd. Verenigingen als de **Arbeiderstoeristenbond (ATB) De Natuurvrienden** organiseerden vakanties en activiteiten in de natuur zoals wandelen en kamperen en pleitte actief voor natuurbehoud. De wettelijke invoering van het betaald verlof in 1936 liet nog meer mensen toe om vakantie te nemen, erop uit te trekken en de natuur te ontdekken – wat een boost gaf aan de milieubeweging.

Vogels en vivisectie

Die milieubeweging ontwikkelde zich ondertussen ruwweg over twee lijnen: een ‘esthetische’ en een ‘ethische’. Binnen de ethische lijn – dat wil zeggen: de lijn die meent dat de natuur een intrinsieke waarde heeft en die wil strijden tegen onrechtvaardigheid die haar wordt aangedaan – van de beweging vinden we allereerst het **Belgisch Verbond tot Bescherming der Vogelen (BVBV)**, een vereniging die officieel ‘1937’ op zijn stichtingsakte heeft staan, maar reeds vanaf

1922 actief was. Het BVBV werd opgericht door markiezin Antonia de Pierre. In tegenstelling tot De Wielewaal (cf. infra) was ze niet geïnteresseerd in natuureducatie. Ze haalde haar inspiratie uit Frankrijk, waar ‘refuges’ waren opgericht voor vogels. Ze trachtte druk te zetten op de wetgevende macht en realiseerde de bescherming van verschillende soorten, het verbieden van bepaalde jachtinstrumenten en het verkorten van jachtperiodes. Ze ageerde ook tegen vogels die het slachtoffer van olievervuiling werden en klaagde de bredere negatieve impact van dergelijke vervuiling op het zeeleven. Het BVBV was uitgesproken antikapitalistisch en verzette zich tegen egoïsme en materialisme. Ze had een internationale houding en Antonia de Pierre had uitstekende contacten in de VS, met name met de Audubon Society, een vereniging van voornamelijk vrouwen die onder meer protesteerden tegen het versieren van hoeden met vogelveren. Nog andere verenigingen gericht op dierenwelzijn werden in de jaren 1920 opgericht, zoals de **Ligue Internationale Antivivisectioniste** (1922) en **La Croix Bleue du Littoral**. De reeds bestaande groepen (cf. supra) zetten hun activiteiten – na een dip in het ledenaantal tijdens de oorlogsjaren – verder.

De voorpagina van het ledentijdschrift van De Wielewaal (1938). De ondertitel ‘Maandschrift voor natuurwetenschappen’ wijst op de eertijdse studiefocus van de vereniging (Amsab-ISG/VLIZ)

Net als het BVBV richtte het in 1933 gestichte **De Wielewaal** zich op de studie en bescherming van vogels. De facto was de vereniging echter uitsluitend gericht op studie, educatie en ‘volksverheffing’. Het roven van nesten of doden van vogels was voor veel van haar vroege leden geoorloofd in naam van de wetenschap, in schril contrast met de BVBV. Pas na de Tweede Wereldoorlog zou De Wielewaal zich ook gaan bezighouden met het beschermen en beheren van waardevolle natuurgebieden: eerst via zogenaamde Ornithologische Studiecentra (OSC’s), later via de aankoop van natuurreservaten. Het verschil tussen beide vogelverenigingen zat hem ook op vlak van verzuiling: waar De Wielewaal Vlaamsgezind en

katholiek was, had BVBV eerder een liberaal-belgicistisch profiel.

Van druk op het landschap naar druk op de landschapsbeschermer

De KVNS zette haar veelal op esthetische argumenten gestoelde pleidooi voor de bescherming van het landschap voort. De vereniging inventariseerde landschappen die het volgens haar waard waren behouden te worden en zette druk op de overheid om die effectief te beschermen. Het leidde in 1931 tot de Wet Vautier, beter bekend als de Wet op Monumenten en Landschappen, die de dode letter gebleven bevoegdheidsuitbreiding van de KCM uit 1911-1912 eindelijk in de praktijk moest omzetten. Zo'n vaart liep het evenwel opnieuw niet.

In Belgisch Congo had de natuur-beschermingsbeweging meer succes: daar werd reeds in 1925, in navolging van voorbeelden elders in de wereld, het Koning Albertpark gesticht ten oosten van het Kivu-meer, een natuurgebied van liefst 900.000 hectare dat vandaag het Virunga-park heet. De koloniale landschapsbescherming kreeg een bijkomende pleitbezorger in de vorm van het **Comité Belge pour la Protection de la Nature**, dat in 1926 werd opgericht door enkele verontruste koloniale (ex-)ambtenaren met als doel het beschermen van de natuur in België en Belgisch Congo. In de praktijk realiseerde het Comité vooral zijn doelen in Congo, onder andere met de stichting van diverse nationale parken. Het leverde tevens honderden wetenschappelijke studies af. Het Comité wist deze doelen te halen door zijn uitstekende netwerk in Brussel. Uit de

organisatie zou in die periode ook, onder meer door drijvende kracht Jean-Marie Derscheid, het Centre international de documentation et de correlation pour la protection de la nature voortkomen, de latere **International Union for the Conservation of Nature (IUCN)** met het **World Wildlife Fund (WWF)** als fundraising-poot. ■

Bibliografie

Voor ATB De Natuurvrienden en de uitbreiding van de sociale wetgeving in het interbellum, zie onder meer Marieke DENOLF, En zij leerden hun volk reizen... De Arbeiderstoeristenbond De Natuurvrienden. In: *Brood & Rozen*, 8(2003)2, pp. 31–45, een artikel op basis van Marieke DENOLF, *En zij leerden hun volk reizen... De Arbeiderstoeristenbond 'De Natuurvrienden' van 1927 tot 1994*, Universiteit Gent, masterproef, 2000. Zie voor het BVBV Thijs CASPERS, *Misbegrepen: de geschiedenis van de natuurbescherming in Vlaanderen van 1910–1940. Een tijdperk vol onbegrip en onvermogen*, Katholieke Universiteit Brabant, doctoraatsverhandeling, 1992 en Jos GYSELS en Valérie VERMEIREN, *Natuurbescherming v/m. Vrouwen (en mannen) in de natuurbeweging, vroeger en nu*. In: *Natuur.focus*, 11(2012)4, pp. 160–164. Voor een geschiedenis van de andere dierenverenigingen kan men terecht bij Liesbeth DE MAEYER, *Le règne de la bête: Dierenbescherming en -mishandeling tijdens het interbellum in Vlaanderen*, Universiteit Gent, masterproef, 2004. De vroege jaren van De Wielewaal worden zowel beschreven in Thijs CASPERS, *Misbegrepen: de geschiedenis van de natuurbescherming in Vlaanderen van 1910–1940. Een tijdperk vol onbegrip en onvermogen*, Katholieke

Universiteit Brabant, doctoraatsverhandeling, 1992
als in biografische artikels van Wielewaal-leden zoals
Luc BAUWENS, Tien jaar Wielewaalleven in
vogelvlucht. In: *De Wielewaal*, 10(1943)2, pp. 17–23
en Henri FRANCKX, De geschiedenis van De
Wielewaal. In: *De Wielewaal*, 49(1983)1, pp. 205–
215.

Voor een bespreking van de landschapsbescherming
in België en in Belgisch Congo, zie Herman STYNEN,
*De onvoltooid verleden tijd: Een geschiedenis van de
monumenten- en landschapszorg in België, 1835–1940*,
Brussel: Stichting Vlaams Erfgoed, 1998, pp. 265–281
en opnieuw Thijs CASPERS, *Misbegrepen: de
geschiedenis van de natuurbescherming in Vlaanderen
van 1910–1940. Een tijdperk vol onbegrip en
onvermogen*, Katholieke Universiteit Brabant,
doctoraatsverhandeling, 1992, pp. 63–64, 70–71,
192–202.

iii.

HET MODERNE MILIEUDENKEN ONTLUIKT: DE JAREN 1960 EN 1970

Net als drie decennia eerder kwam België gehavend uit de Tweede Wereldoorlog (1939-1945). Opnieuw stonden de naoorlogse jaren volledig in het teken van traumaverwerking en materiële heropbouw. Mede door de Amerikaanse steun van het Marshallplan brak een periode van sterke economische groei aan die zou aanhouden tot de oliecrisis van 1973. Pas tijdens de jaren 1950 en 1960 zou de schaduwzijde van die *trente glorieuses* in toenemende mate op de agenda komen.

Stille lente, luide echo

Rachel Carsons *Silent Spring* (1962) wordt vaak beschouwd als het symbolische beginpunt van het moderne milieubewustzijn. In haar boek documenteerde Carson de effecten van grootschalig pesticidegebruik op vogels, insecten, waterlopen en menselijke gezondheid, gebaseerd op ecologisch en toxicologisch onderzoek. Door die afzonderlijke observaties samen te brengen in een systematisch betoog, toonde ze aan hoe chemische bestrijdingsmiddelen ecologische ketens verstoorden. Carson presenteerde deze kennis niet louter als wetenschappelijke vaststelling,

maar als aanleiding tot publieke en politieke actie, waarmee milieuproblematiek een expliciete plaats kreeg in het maatschappelijk debat. Dat effect bleef niet beperkt tot de Verenigde Staten: *Silent Spring* werd snel vertaald, uitgebreid besproken in Europese media en ook in de Lage Landen opgepikt door wetenschappers, beleidsmakers en natuurverenigingen.

Waar Carson ecologische schade zichtbaar maakte vanuit de analyse van industriële productieprocessen, kreeg kritiek op de naoorlogse moderniteit in dezelfde periode ook vorm via een andere invalshoek, namelijk die van consumptie, veiligheid en dagelijks gebruik van technologie. Een invloedrijk voorbeeld daarvan was Ralph Naders *Unsafe at Any Speed* (1965), waarin de auto centraal stond. Het boek ging niet over milieuvervuiling in strikte zin, maar tastte wel een kernsymbool van het vooruitgangdenken aan: de auto als belichaming van vrijheid en moderniteit. Daarmee verbond Nader kritiek op de consumptiemaatschappij met een discours over veiligheid, vervuiling en gezondheid op een

manier die later ook binnen milieudebatten zou resoneren.

Enkele jaren later kreeg dit ecologische denken een uitgesproken demografische dimensie met Paul Ehrlichs *The Population Bomb*, destijds uitgegeven door de Sierra Club, een invloedrijke Amerikaanse organisatie die zich sinds het begin van de 20e eeuw inzette voor natuurbescherming en milieubeleid.

In *The Population Bomb* werd bevolkingsgroei voorgesteld als een structurele en onvermijdelijke bedreiging voor de draagkracht van de aarde. Dit argument bouwde voort op het werk van de Britse denker

Thomas Malthus (1766-1834), maar werd vertaald naar een laat-20e-eeuwse context van massaconsumptie, industrialisering en mondiale ongelijkheid, waarin ecologische grenzen expliciet als politieke grenzen werden geformuleerd. Dit neo-Malthusiaanse discours vormde het kruispunt waar demografie en ecologie elkaar ontmoetten. De vrees voor overbevolking en uitputting van natuurlijke hulpbronnen was niet louter een wetenschappelijke zorg, maar een morele projectie van bredere moderniteitsangst: het idee dat de vooruitgang zelf haar grenzen naderde.

Nog enkele jaren later stelde het rapport *The Limits to Growth* (1972, vertaald als 'Grenzen aan de groei') van de Club van Rome ook fundamentele vragen bij het geloof in onbeperkte groei. Op basis van computermodellen stelde dit rapport dat exponentiële economische en bevolkingsgroei binnen een eindige wereld onhoudbaar was.

The Limits to Growth zorgde voor een kentering in het westerse denken over vooruitgang en duurzaamheid en bracht een brede maatschappelijke bewustwording teweeg: voor het eerst circuleerde het idee van 'grenzen aan de groei' niet alleen binnen wetenschappelijke netwerken, maar ook binnen politieke besluitvorming, media en maatschappelijke organisaties.

Tastbare theorieën

De werken van Carson, Ehrlich en de Club van Rome deelden een cruciaal kenmerk: ze koppelden wetenschappelijke kennis aan een boodschap over grenzen, verantwoordelijkheid en de toekomst van het leefmilieu, en vormden zo mee de intellectuele kern van het nieuwe ecologische bewustzijn van de jaren 1960 en 1970. Die gevoeligheid kreeg in België een tastbare dimensie in de milieuproblemen die zich in dezelfde jaren manifesteerden in bijvoorbeeld de Gentse Kanaalzone en in Hoboken. In de Kanaalzone leidde de concentratie van staal-, chemie- en olieraffinagebedrijven tot zware vervuiling van water en bodem, met zichtbare gevolgen voor mens en natuur. In Hoboken bracht het loodgebruik van de metallurgische fabriek Union Minière ernstige gezondheidsproblemen aan het licht, vooral bij kinderen, en groeide de wijk uit tot een nationaal symbool van de ecologische schaduwzijde van industrialisering. Deze lokale incidenten, opgepikt door media en vroege milieugroepen, maakten het milieuvraagstuk plots concreet: niet langer een abstract thema, maar een directe ervaring van verontreiniging, met directe risico's voor de gezondheid tot gevolg.

Gebeurtenissen elders in de wereld verleenden die lokale bezorgdheden een internationale weerklank. Grootschalige milieurampen speelden een cruciale rol in het ontstaan van een grensoverschrijdend milieubewustzijn en maakten zichtbaar hoe ecologische risico's niet binnen nationale contexten te beheersen waren. De olieramp van de Torrey Canyon (1967) voor de kust van Cornwall was in dat opzicht een keerpunt. Voor het eerst kon een milieuramp wereldwijd in real time gevolgd worden via televisie, waardoor de beelden van besmeurde stranden en met olie bedekte zeevogels uitgroeiden tot iconen van de technologische kwetsbaarheid van de moderniteit. Enkele jaren later werd de chemieramp van Seveso (1976) in Italië, waarbij dioxine vrijkwam in een dichtbevolkte regio, het Europese symbool van de risico's van industriële moderniteit en gebrekkige regelgeving. Grassrootsbewegingen gebruikten de ramp om de morele en juridische grenzen van Europese industriële verantwoordelijkheid te bevragen en wisten via nieuwe coalities druk uit te oefenen op de Europese instellingen.

Seveso droeg ook bij aan de opkomst van een discours van milieurechtvaardigheid – het inzicht dat ecologische risico's en milieuschade ongelijk verdeeld zijn, en dat kwetsbare groepen vaak de zwaarste lasten dragen. Dat discours vond enkele jaren later een krachtig pendant in de Verenigde Staten met de crisis rond Love Canal (1978), waar de blootstelling aan chemisch afval van een arbeidersbuurt in Niagara Falls leidde tot een brede burgerbeweging. Love Canal groeide uit tot het symbool van een fundamentele ecologische onrechtvaardigheid:

gemeenschappen die het minst verantwoordelijk waren voor vervuiling, werden het zwaarst getroffen. De strijd van Lois Gibbs en de Love Canal Homeowners Association maakte milieuvervuiling zichtbaar als een sociaal-politieke kwestie van gezondheid, ongelijkheid en gebrekkig bestuur, en legde de basis voor de bredere *environmental justice movement*.

De opeenvolging van populariserende wetenschappelijke publicaties, milieurampen en internationale debatten uit deze periode kwam samen in een culminatiepunt van ecologisch bewustzijn, een moment waarop uiteenlopende wetenschappelijke en politieke impulsen elkaar versterkten tot een mondiale golf van milieudenken. In *The Age of Ecology: A Global History* heeft historicus Joachim Radkau het in dat opzicht over een 'Great Chain Reaction': een kettingreactie van ideeën, gebeurtenissen en mobilisatie die ecologie voor het eerst tot een universele taal van moderniteitskritiek maakte. De jaren 1970 vormden daarmee het scharnier tussen de vroege intellectuele waarschuwingen en de institutionele verankering van milieuzorg.

Red de Voorkempen en gelijkgezinde groepen voeren actie tegen het geplande Duwvaartkanaal op een zogenaamde 'Doemeling' in Antwerpen op 2 februari 1974 (fo035845, Amsab-ISG).

Plant een boom, oogst een actiecomité

Ook in de Belgische context weerspiegelde deze verschuiving zich in de snelle institutionalisering van het milieubeleid en de opkomst van nieuwe vormen van burgerinitiatief. In 1970 werd milieuzorg opvallend zichtbaar in het publieke leven: het Europees 'Jaar van de Natuurbescherming' en campagnes als 'Plant een boom' markeerden het moment waarop ecologie voor het eerst op grote schaal door overheid, media en onderwijs werd omarmd.

Het leidde tot een sterke aanwas van allerlei actiegroepen en milieucomités die veelal lokale problemen aankaartten. In navolging van de

acties van de KVNS – maar nu veel breder gedragen dan het burgerlijke clubje dat die vereniging uitmaakte – verzetten heel wat groeperingen zich allereerst tegen ingrepen in de openbare ruimte. Bekende voorbeelden waren de **Groene Fietzers** en **Red de Voorkempen**, die in 1973 protesteerden tegen de aanleg van een duwvaartkanaal dat ten noordoosten van Antwerpen zou komen en zo een groot stuk natuurgebied zou doorsnijden (het kanaal Oelegem-Zandvliet). In Gent verzette het **Gentse Actiecomité Leefmilieu** zich tegen de aanleg van een metro. Op gelijkaardige wijze protesteerden de Groene Fietzers, de **Aktiegroep Oude Stad** en de **Werkgroep Verkeer Antwerpen** tegen een metroverbinding.

Elders werd verzet geboden tegen de aanlegplannen van autosnelwegen, zoals de A24 in Limburg, de A8 in het Pajottenland, de A9 in het Waasland, de ringwegen rond Gent en Antwerpen en de aantasting van het Peerdsbos in Brasschaat door de aanleg van de E10. Ook andere bouwprojecten moesten het ontgelden: in Deurne trok **Red de Arenaweide** van leer tegen de plannen van het stadsbestuur en de **Verenigde Actiegroep Tegen de Uitbreiding van het Vliegveld (VATUV)** tegen de uitbreiding van de lokale luchthaven, terwijl in de Kempen **vzw Aktiegroep Leefmilieu Kempen (VALK)** strijd leverde tegen de inplanting van (illegale) vakantieverblijven.

De Groene Fietsers van Boom voeren actie voor een meer op fietsers gerichte infrastructuur © Luc Peeters (fo019501, Amsab-ISG).

In Gent verzetten de **Aktiegroep Bourgoyen-Ossemeersen (ABO)** en koepelorganisatie **Federatie Milieubescherming Gewest Gent (FMG, later Gents MilieuFront)** zich tegen de vestiging van een waterzuiveringsstation in het gelijknamige natuurgebied, in het naburige Merelbeke protesteerde het **Actiecomité Milieubescherming Merelbeke (AMM)** tegen de aanleg van een industrieterrein op de site van een bos en nabij Eeklo pleitte het **Actiecomité ter Bescherming van het Leen** om het militaire domein aldaar te herbestemmen tot een natuurgebied.

Bovenop de infrastructuurprotesten kenden de jaren 1960 en 1970 ook een sterke groei van het in de 19e eeuw ontstane georganiseerde verzet tegen industriële verontreiniging. Bekende

voorbeelden waren **Tussen haven en polder** in Brugge, dat protesteerde tegen de fluorvergiftiging veroorzaakt door het chemiebedrijf Bayer-Rickmann, de **Actiegroepen Leefmilieu Rupelstreek (ALR)** tegen het afvalprobleem in de regio, de strijd van **Geneeskunde voor het Volk** en **Pluralistisch Actiefront** tegen de loodvergiftiging in Hoboken en het protest van **Beter Leefmilieu Tessenderlo (BELT)** tegen de vestiging van Philips Petroleum en de (uiteindelijk vergeefse) strijd tegen het bedrijf Progil in Antwerpen.

Het klimaat van de jaren 1960 en 1970 zorgde ook voor een focusverschuiving bij de milieubewegingen gericht op jongeren. Wat vandaag de **Jeugdbond voor Natuurstudie en Milieubescherming (JNM)** is, ontstond in 1983 uit een fusie van de **Belgische Jeugdbond voor Natuurstudie (BJN)** en de **Wielewaal-Jeugdafdeling (WJA)**. De BJN was opgericht in 1959, de WJA in 1967 als een afsplitsing van De Wielewaal. In 1973 splitste er zich op haar beurt een jongerenafdeling af van WJA, **Natuur 2000**, dat een meer actiegerichte koers wilde varen dan de WJA en uiteindelijk buiten de JNM-fusie zou blijven. De BJN zelf sproot voort uit de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie (NJN), die reeds voor de Tweede Wereldoorlog contacten had onderhouden met Belgische sympathisanten. Na de wereldbrand groeiden deze uit tot lokale NJN-afdelingen, tot ze in 1959 op eigen, Belgische benen kwamen te staan. Hoewel de BJN zich aanvankelijk bezighield met het organiseren van excursies en studiekampen, breidde de vereniging dat educatieve luik van haar activiteiten uit met acties als bomen

Leden van de BJN voeren actie tegen de illegale vogelvangst. Waar de vereniging zich aanvankelijk hoofdzakelijk richtte op natuurbeleving, surfte ze nadien nadrukkelijk mee op de protestgolven van de jaren 1960 en 1970 (Collectie BJN, Amsab-ISG).

planten en nestkasten ophangen. Tijdens de jaren 1960 en 1970 ging de BJN zich in toenemende mate richten op natuurbescherming. Ze protesteerde tegen de legale en later illegale vogelvangst, tegen olievervuiling op zee, zwerfvuil en wegwerpverpakkingen, maar ook tegen hogervermelde infrastructuurprojecten als de A24.

Versnippering en consolidatie van het landschap

Andere verenigingen trachtten aan het begin van de jaren 1970 het evenwicht tussen mens en natuur niet te herstellen door te strijden tegen verstoring door externe factoren, maar door hun

eigen levenswijze in harmonie te brengen met het milieu. Dat was bijvoorbeeld het in de Lebensreform gewortelde bedrijf **Lima** in Sint-Martens-Latem, dat biolandbouw promootte. Een grootschaliger voorbeeld was het in 1971 opgerichte **Vrienden van de Biologische Land- en Tuinbouw (VBLT)**, in 1974 herdoopt als **Vereniging voor Ecologische Land- en Tuinbouw (Velt)** en nog later, onder dezelfde afkorting, als **Vereniging voor Ecologische Leef- en Teeltwijze**. Velt had als doel de biotelers in België te verenigen en een standaard voor biolandbouw te ontwikkelen, te promoten en – althans bij beroepstelers – middels een label ook te bewaken. In haar schoot ontsproten

tal van (beroeps-)organisaties die zich bezighielden met biolandbouw, zoals de **Nationale Unie der Biologische Landbouwers (Nubila)** en studiebureau **BLIK**. Vanaf 1995 zou Velt evolueren naar een consumentenorganisatie, die zich ook richtte op sier- en nutstuinen, openbaar groen, voeding en duurzame consumptie.

De landschapsbescherming werd ook gepromoot door organisaties met een langere levensduur dan de actiecomités, een meer geïnstitutionaliseerd karakter en een breder perspectief. Het gaat dan in de eerste plaats om de **Belgische Natuur- en Vogelreservaten (BNVR)**, opgericht in 1951. In tegenstelling tot de KVNS was het BNVR echter niet te doen om het landschap an sich, maar om de fauna en flora dat dat landschap huisvestte. Hun actiebereidheid was veel meer gestoeld op wetenschappelijk-ecologische motieven dan op louter romantisch-esthetische. Zoals Pieter Leroy stelt, beschouwde BNVR natuurgebieden niet langer als *'jardins de plaisance'* maar als wetenschappelijk waardevolle ecotopen. Om die natuurgebieden te vrijwaren, trachtte de vereniging enerzijds om de betreffende arealen aan te kopen of ze in beheer te nemen zonder ze te verwerven. In Wallonië deed **Ardenne et Gaume** in 1942 al zijn eerste aankoop van een (bescheiden) natuurgebied. Ook reeds behandelde organisaties als Les Amis de la Fagne, Ligue des Amis de la Forêt de Soignes en De Wielewaal begaven zich op het terrein van grondverwerving. De Wielewaal kocht in 1953 De Tikkebroeken, een gebied nabij Turnhout en Kasterlee, na eerder reeds privé domeinen in beheer te hebben genomen als Ornithologische

Studiecentra (OSC's). Ten slotte riep ook de staat zelf de eerste natuurreservaten uit: de Hoge Venen en de Westhoek, beide in 1957.

Het sterk versnipperde milieu- en natuurbewegingenlandschap deed de nood aan een duurzaam organisatorisch kader ontstaan. Reeds in 1952 was het **Nationaal Verbond voor Natuurbescherming (NVN)** opgericht, een koepelorganisatie die de krachten bundelde van een twintigtal leden en die jaarlijks een natuurbeschermingsdag organiseerde in Vlaanderen of Wallonië. Waar het NVN zich richtte op natuurbescherming, ontstond in 1971 de **Bond Beter Leefmilieu (BBL)**, die als koepelorganisatie beoogde de officiële spreekbuis te zijn richting de bevolking en de overheid van de hele ecologische beweging. Om de onderliggende organisaties geen concurrentie aan te doen, was de BBL geen ledenorganisatie. Afsgesproken werd dat de organisatie zich zou richten op drie sectoren: natuurbehoud, ruimtelijke ordening en milieuverontreiniging. Nauwelijks had de BBL echter haar werking opgestart of de koepel werd reeds stevig door elkaar geschud door een discussie die vanaf de jaren 1970 de gemoederen in de milieubeweging stevig zou beroeren: het kernenergie-debat. ■

Bibliografie

Belangrijke werken om de ideeën rond milieubescherming tijdens de jaren 1960 en 1970 te begrijpen zijn (na Carsons *Silent Spring* zelf) Mark HAMILTON LYTTLE, *The Gentle Subversive: Rachel Carson, Silent Spring, and the Rise of the Environmental Movement*, Oxford: Oxford University Press, 2007;

Paul EHRlich, *The Population Bomb*, New York: Ballantine Books, 1968; Thomas ROBERTSON, *The Malthusian Moment: Global Population Growth and the Birth of American Environmentalism*, New Brunswick: Rutgers University Press, 2012 en Joachim RADKAU, *The Age of Ecology: A Global History*, Cambridge: Polity Press, 2014.

Voor de effecten van de publicaties van Carson en de Club van Rome in België en Nederland, zie Jens VAN DE MAELE, *De Resonantie van Een Stille Lente: Nederlandse en Vlaamse Persstemmen over Rachel Carsons 'Silent Spring' (1962–1963)*. In: *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis* (2013), pp. 97–118 en Geert BUELENS, *Wat we toen al wisten: De vergeten groene geschiedenis van 1972*, Antwerpen: Vrijdag, 2022. Voor het belang van nationale en internationale rampen voor de bewustwording rond milieuproblemen, zie onder meer Hein-Anton VAN DER HEIJDEN, *Tussen aanpassing en verzet: Milieubeweging en milieudiscours*, Amsterdam: Ambo, 2000 en Koen VAN ZON, *Confronting Europe's Toxics Trade from below: The Contested Global Legacy of the 1976 Seveso Disaster*. In: *European Review of History: Revue Européenne d'histoire* 32(2025)3, pp. 385–407. Voor de opkomst van het concept 'environmental justice', zie Maïka DE KEYZER en Tim SOENS, *Dragen de zwakste schouders steeds de zwaarste lasten? Klimaatrechtvaardigheid vandaag en in het verleden*. In: Sacha DIERCKX (red.), *Klimaat en Sociale Rechtvaardigheid*, Oud-Turnhout: Gompel & Svacina, 2019.

Voor een globaal overzicht van de actiegroepen die het levenslicht zagen tijdens de jaren 1960 en 1970, zie Pieter LEROY en Antoon DE GEEST, *Milieubeweging en milieubeleid: sociale en politieke*

aspecten van de milieukwestie, Antwerpen: Nederlandsche Boekhandel, 1985 en Hein-Anton VAN DER HEIJDEN, *De milieubeweging in de twintigste eeuw*. In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 34(2004)3, pp. 445–483. Voor een meer gedetailleerd en met beeldmateriaal geïllustreerd overzicht van de verschillende acties tegen nieuwe infrastructuur in deze periode, zie André PEETERS en Ivo VERMEIREN, *De jaren zeventig: Van groen naar groenen*, Borgerhout: Stil Leven, 1980. Veel van de actiegroepen die hun archief onderbrachten bij Amsab-ISG werden bedacht met een inleidend artikel over hun geschiedenis of met een masterscriptie. Zie bijvoorbeeld Gert VAN OVERSTRAETEN, *Archief van Vzw Actiegroep Leefmilieu Kempen*, Gent: Amsab-ISG, 2023. Voor studies specifiek over de Gentse casus van de Bourgoyen-Ossemeersen, zie bijvoorbeeld Bart VANGANSBEKE, *Kroniek van 25 jaar Actiegroep en 25 jaar Bourgoyen-Ossemeersen*. In: *De Grutto*, 22(1997)4, pp. 8–17 of de recente masterproef van Benjamin DE CALUWÉ, *Of leven we dan toch in het land der dwazen? Argumentatie- en expertisegebruik door natuurbeschermingsverenigingen in de regio rond Gent, 1970–1982*, Universiteit Gent, masterproef, 2023. Voor de casus Merelbeke, zie Sara DE RIJCK, *De 'nieuwe' milieubeweging als nieuwe sociale beweging: lokaal onderzoek van het 'Actiecomité voor milieubescherming te Merelbeke'*, Universiteit Gent, masterproef, 2007.

De geschiedenis van de jeugdbewegingen die zich bezighouden met milieubeheer en -behoud wordt ingeleid in Maarten SAVELS, *De heterogene collecties van de Jeugdbond voor Natuur en Milieu*, In: *Brood & Rozen*, 14(2009)3, pp. 101–111; Evelien D'HANIS, *Jongeren vóór natuur. Een historisch overzicht*

van de Belgische Jeugdbond voor Natuurstudie en de Wielewaal Jongeren, Universiteit Gent, masterproef, 2004 en het rijkelijk geïllustreerde Hazel VANDE KERCKHOVE en Wouter VAN GOMPEL, *50 jaar jeugdbond: Excursie vertrekt!*, Gent: JNM, 2008, in het bijzonder pp. 13–44 en 89–118.

De geschiedenis van Lima wordt besproken in Tineke BEYEN, *Lima: een pionier in biologische- en macrobiotische voeding te Sint-Martens-Latem (1957–1995)*, Universiteit Gent, masterproef, 2014, gepubliceerd als Tineke BEYEN, De Familie Gevaert, Lima en de Commune van Sint-Martens-Latem als mythische inspiratiebron. In: *Brood & Rozen*, 21(2019)1, pp. 5–27. Voor het ontstaan en de ontwikkeling van Velt, zie Maarten SAVELS, Van rank kiempje naar knoestige eik. Het archief van Velt. In: *Brood & Rozen*, 19(2014)3, pp. 64–72 en, uitgebreider, Dries DE WILDE, *Een geschiedenis van de biologische landbouw in Vlaanderen aan de hand van de absolute pionier: De Vereniging voor Ecologisch Leven en Tuinieren van 1973 tot 1995*, Universiteit Gent, masterproef, 2016.

De stap naar het verwerven van ecologisch waardevolle natuurgebieden door BNVR en andere verenigingen wordt besproken in Pieter LEROY en Antoon DE GEEST, *Milieubeweging en milieubeleid: sociale en politieke aspecten van de milieukwestie*, Antwerpen: Nederlandsche Boekhandel, 1985 en Jan DESMET, De eerste levensjaren van BNVR. In: *Natuurresevaten*, 8(1986)5, pp. 132–134. Ook voor de ontstaansgeschiedenis van de Bond Beter Leefmilieu kan men bij Leroy en De Geest terecht.

iv.

DE STRIJD TEGEN STRALING: HET KERNENERGIECONFLICT, 1974-1980

De Vlaamse antikernenergiebeweging kwam op gang vanaf 1973. De oliecrisis maakte overheden in West-Europa attent op hun afhankelijkheid van fossiele brandstoffen. Bovendien legde ze ook de geopolitieke kwetsbaarheid bloot die gepaard ging met die afhankelijkheid.

Een golf uit Zeebrugge

Net als elders op het continent werden daarom in België tijdens de crisis plannen gemaakt voor de bouw van een nieuwe kerncentrale – na die in Doel en Tihange – in Zeebrugge. Tegen dat project ontstond lokaal verzet, dat zich organiseerde in de actiegroepen **Rem-U-235** en **Zeebrugge blijft**. Vanuit deze en gelijkaardige initiatieven groeide een breder antikernenergienetwerk, wat in 1974 uitmondde in de oprichting van de **Verenigde Actiegroepen voor Kernstop (VAKS)**. De beweging breidde haar draagvlak verder uit na incidenten in de reactoren van Three Mile Island (1979) en Tsjernobyl (1986). Vooral na Tsjernobyl verbreedde het verzet zich: naast lokale actiegroepen raakten nu ook milieuorganisaties zoals Bond Beter Leefmilieu, politieke partijen – in het bijzonder Agalev – en

in mindere mate ook vakbonden en kritische academici betrokken. Voor de BBL werd het debat al snel existentieel. De koepel zat gewrongen tussen verenigingen als VAKS die fel tegen kernenergie ageerden en steunende leden uit de bedrijfswereld die tot het andere kamp behoorden.

Affiche tegen kernenergie uit 1986. De ramp in de centrale van Tsjernobyl gaf nieuw momentum aan de antikernenergiebeweging (af010217, Amsab-ISG).

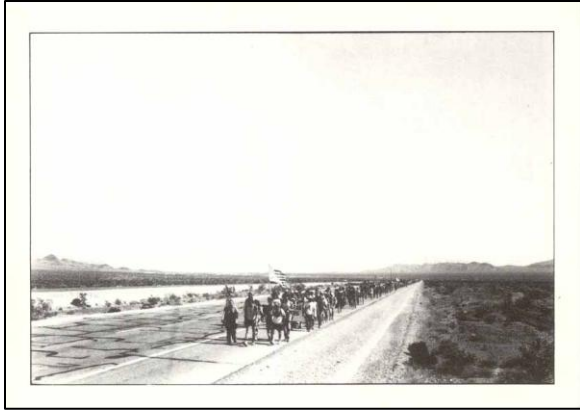

VAKS protesteert tegen kernenergie in Mol in oktober 1980. Wat aanvankelijk begon als lokaal verzet tegen de bouw van een nieuwe kerncentrale in Zeebrugge, groeide uit tot een nationaal gedragen protest (fo021054, Amsab-ISG).

De genuanceerde positie die BBL uiteindelijk innam, kon geen enkele partij bekoren en zorgde voor het opdrogen van belangrijke financiële middelen.

Het Belgische kernenergieconflict maakte deel uit van een bredere mobilisatiegolf in de geschiedenis van milieubewegingen in de 20e eeuw. Binnen deze context ontstonden in verschillende landen vergelijkbare protesten: in West-Duitsland rond de geplande kerncentrales van Wyhl en Brokdorf, in Frankrijk rond die in Plogoff en in Italië in Montalto di Castro. In elk van die gevallen groeide lokaal verzet uit tot nationale mobilisaties, ondersteund door nieuwe vormen van samenwerking tussen milieugroepen, vredesorganisaties en linkse

partijen. Vertrouwen in technologische vernieuwing ging steeds meer gepaard met bezorgdheid over de risico's van industriële modernisering. Dat patroon was ook zichtbaar in België: het verzet tegen de geplande kerncentrales en later tegen nucleaire bewapening weerspiegelde een bredere culturele en politieke stemming die door de hele West-Europese antikernenergiebeweging liep.

Voor Moeder Aarde doet in 1992 mee aan de Walk Across America for Mother Earth, een wandelende protestactie tegen kernenergie en kernwapens. (pk002948, Amsab-ISG).

Uitlopers en wandelaars

Na de uiterst succesvolle protestaties in de nasleep van Tsjernobyl verloor de antikernenergiebeweging haar momentum. Pas in de jaren 1990 zou ze af en toe weer aan het oppervlak komen. Er volgde bijvoorbeeld fel lokaal protest tegen plannen van de regering om radioactief afval te begraven in Vlaamse rurale regio's als het Pajottenland of de West-Vlaamse polders. Een andere exponent was het in 1991 opgerichte **Voor Moeder Aarde (VMA)**. De vereniging zette zich in de daaropvolgende tien jaar op de kaart met een aantal in het oog springende acties zoals een tocht door Noord-Amerika richting Nevada, waar de Amerikaanse overheid kernproeven organiseerde op het grondgebied van de inheemse bevolkingsgroepen. Later volgden wandelacties in België, een tocht van Brussel naar Moskou en één naar Tsjernobyl, tien jaar na de ramp. Aan het eind van de jaren 1990 voerde VMA ook strijd tegen kernwapens en genetisch gemodificeerde organismen. ■

Bibliografie

Een beknopte introductie tot de werking van VAKS is te vinden in Bert BOECKX, *Atoomenergie? Nee bedankt*. Het archief van de Verenigde Aktiegroepen voor Kernstop (1974–1986). In: *Brood & Rozen*, 8(2003)4, pp. 61–63. Dit korte artikel schetst de evolutie van lokale actiegroepen naar een nationale koepelorganisatie met een uitgesproken politieke agenda. De bredere Belgische antikernbeweging is vooral beschreven in verschillende onuitgegeven licentiaats- en masterverhandelingen. Voor een beschrijving van de beweging vóór Tsjernobyl, zie Bart DELBROEK, *Beter nu actief dan morgen radioactief: De Vlaamse antikernenergiebeweging van 1973 tot 1986*, Vrije Universiteit Brussel, masterproef, 2002; voor de periode na Tsjernobyl, zie Ines VERSCHAEVE, *Wat als het hier gebeurt? Een analyse van de antikernenergiebeweging van Tsjernobyl tot aan de kernuitstap*, Universiteit Gent, masterproef, 2017. Voor een bredere analyse van het maatschappelijk debat rond kernenergie in Vlaanderen en de rol van sociale bewegingen hierin, zie Erik LAES, Lakshmi CHAYAPATHI, Gaston MESKENS en Gilbert EGGERMONT, *Kernenergie (on)besproken : een geschiedenis van het maatschappelijke debat over kernenergie in België*, Leuven: Acco, 2007.

De antikernenergiebeweging wordt in het algemeen gezien als een sub-beweging binnen de milieubeweging maar wordt vaak apart bestudeerd. Wat betreft vergelijkende studies over de antikernenergiebeweging in West-Europa zijn bijvoorbeeld de volgende werken relevant: Herbert KITSCHOLT, *Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four*

Democracies. In: *British Journal of Political Science*, 16(1986)1, pp. 57–85; Helena FLAM (red.), *States and Anti-Nuclear Movements*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1994 en Dieter RUCHT, Campaigns, skirmishes and battles: anti-nuclear movements in the USA, France and West Germany. In: *Organization & Environment*, 4(1990)3, 193-222. Deze studies situeren de antikernenergiebeweging binnen bredere mobilisatiegolven van de jaren 1970 en 1980 en tonen hoe lokale protesten in landen als Duitsland, Frankrijk en Italië zich ontwikkelden tot transnationale netwerken die ook de Belgische casus beïnvloedden.

De moeizame positionering van de Bond Beter Leefmilieu in het kernenergie debat wordt onder meer behandeld in Marc HOOGHE, De milieubeweging. Een reus op duizend voetjes. In: Staf HELLEMANS en Marc HOOGHE (red.), *Van Mei '68 tot Hand in Hand: Nieuwe sociale bewegingen in België 1965–1995*, Leuven: Garant, 1995, pp. 53–54, 60–61. Voor de specifieke geschiedenis van Voor Moeder Aarde, zie Martijn VANDENBROUCKE, *Inventaris van het archief van Friends of the Earth Vlaanderen en Brussel, voorheen Voor Moeder Aarde vzw (1990–2005)*, Gent: Amsab-ISG, 2011.

v.

GROENE PARTIJEN, DIRECTE ACTIE EN INSTITUTIONALISERING, 1981-1991

Van de straat naar de stembus

Aan het eind van de jaren 1970 en begin van de jaren 1980 groeide het besef bij de milieubewegingen dat hun directe acties konden aangevuld worden met parlementaire acties. Het leidde tot een eerste verkiezingsdeelname van **Anders Gaan Leven** in 1977 en 1978. Anders Gaan Leven was in 1970 opgericht als zelfverklaarde 'herlevingsbeweging' door priester Luc Versteylen en was sterk geënt op de sixties-cultuur die op zoek ging naar nieuwe alternatieve waarden. Ofschoon eerst – enigszins in navolging van de 19e-eeuwse Lebensreformgroepen – vooral op zichzelf gericht, nam de groep onder de naam **Agalev** later deel aan acties tegen het reeds vermelde duwvaartkanaal Oelegem-Zandvliet in de vorm van de Groene Fietsers. Daarna begon ze ook politieke kandidaten van bestaande partijen te ondersteunen. In 1982 ontstond officieel de partij Agalev – die zo formeel losgekoppeld werd van de eertijdse herlevingsbeweging – en volgden politieke doorbraken in zowel lokale als Europese verkiezingen. Hetzelfde scenario ontrolde zich in het Franstalige landsgedeelte,

waar het in 1980 opgerichte **Ecolo** bescheiden politieke successen wist te boeken.

Agalev doet mee aan de gemeenteraadsverkiezingen van 1982 (af017488, Amsab-ISG).

Het milieubewustzijn werd in de loop van de jaren 1980 en 1990 steeds meer geïnstitutionaliseerd. Naast het verschijnen op het politieke toneel van groene partijen zouden ecologische thema's ook hun weg vinden naar beleidsprogramma's en overheidsstructuren. In veel West-Europese landen ontstonden in deze periode ministeries of agentschappen die zich specifiek met leefmilieu en natuurbeheer bezighielden. In België kreeg het milieubeleid vanaf de jaren 1980 een plaats binnen de regionale bestuursniveaus, met de oprichting van instellingen zoals het Brussels Instituut voor Milieubeheer (BIM, 1989) en de Vlaamse Milieumaatschappij (1990). Een andere belangrijke stap in die institutionalisering van het milieubewustzijn was de oprichting van de **Milieu- en Natuurraad van Vlaanderen (MINA-raad)** in 1991. Deze adviesraad bracht vertegenwoordigers van milieuorganisaties, werkgevers, vakbonden en wetenschappelijke instellingen samen om de Vlaamse overheid te adviseren over milieubeleid. Voor veel milieuverenigingen betekende dit een erkenning van hun expertise en maatschappelijke legitimiteit: van actiegroepen werden ze gesprekspartners binnen het beleidsproces. In zijn studie van de relatie tussen de milieubeweging en het bredere beleid merkte Marc Hooghe op dat de feitelijke invloed van die participatie echter beperkt bleef: de milieubeweging kreeg wel institutionele erkenning, maar slechts beperkte beleidsmacht.

Ook de natuurbescherming professionaliseerde zich verder. De Wielewaal, opgericht als vogelstudiebeweging, profileerde zich na de Tweede Wereldoorlog steeds vaker op het gebied

van natuurbeheer. Vanaf 1948 werden Ornithologische Studiecentra (OSC's) opgericht, waarbij De Wielewaal een interessant vogelgebied identificeerde, een contract afsloot met de eigenaar en het beheer overnam. Na 1953 begon de vereniging ook zelf arealen aan te kopen, net als de BNVR. Door die samensmelting van werkagenda's besloten De Wielewaal en **Natuurreservaten** – sinds 1980 de Vlaamse tak van BNVR – in 2001 te fusioneren tot **Natuurpunt**. Sindsdien groeide Natuurpunt uit tot een centrale actor binnen het Vlaamse natuurbeheer. De organisatie bouwt daarbij voort op de eerdere accenten van beide verenigingen, die in de nieuwe structuur werden samengebracht. Ze zet in op een strategie van gerichte grondaankoop, waardoor natuurgebieden in eigen beheer kunnen worden ontwikkeld en beschermd. Tegelijk steunt deze werking in belangrijke mate op een uitgebreide vrijwilligersbasis, die instaat voor beheer, monitoring en publieksactiviteiten. Ook een aantal plaatsgebonden groepen sloten aan, wat bijdroeg aan een brede geografische spreiding en een sterke lokale verankering. In 2016 sloot bovendien het **Centrum voor Natuur- en Milieueducatie (CVN)**, opgericht in 1965 en vooral bekend van de natuurgidsenopleiding, zich aan bij de organisatie. Daarmee werden ook educatie en sensibilisering explicieter in de werking geïntegreerd.

Affiche voor de Open Natuurdag van 2002. De vorming één jaar eerder van Natuurpunt uit de fusie van De Wielewaal en Natuurreservaten zorgde voor een belangrijke consolidatie binnen de Vlaamse natuurbescherming (af006010, Amsab-ISG).

Specifiek op het vlak van bosbescherming kregen De Wielewaal en de BNVR in 1970 het gezelschap van de **Vlaamse Bosbouwvereniging (VBV)**, die als doel had de bosoppervlakte in Vlaanderen te verhogen. Het VBV wilde daartoe een draagvlak creëren met acties als de Week van het Bos (vanaf 1979) en een noodlijn waar burgers illegale boskap konden melden (1988). In 2012 smolt het VBV (dat intussen door het leven ging als de **Vereniging voor Bos in Vlaanderen**) samen met **Groenhart**, een zustervereniging gericht op tropische bossen, tot **BOS+**, zelf een personele unie van BOS+ Vlaanderen en BOS+ Tropen. In 1983 werd tevens **Kritisch Bosbeheer Vlaanderen (KBV)**

opgericht, dat eveneens ijverde voor het behoud en de uitbreiding van het Vlaamse boslandschap. De KBV verstreekte informatie aan natuurbehoudverenigingen, publiceerde een eigen tijdschrift en organiseerde wandelingen en excursies. Ook meer lokale en activistischere groepen namen het op voor specifieke bossen, zie onder andere de strijd van het **Groene Gordel Front van Brugge en Ommeland (GGF)** tegen de kap van het Lappersfortbos. Een andere gerichte groepering die in 2002 gesticht werd, was **Trage Wegen vzw**, dat zich inzet voor autovrije en autoluwe wegen en behoud van wandelpaadjes, kerkwegels, jaagpaden, fietsstraten en doorsteekjes.

Duurzaamheid: een duurzaam concept

Naast de institutionalisering van bepaalde milieuaspecten in het beleid vonden begrippen als 'ecologie', 'leefmilieu' en 'duurzaamheid' steeds vaker ingang in de politieke en culturele taal. In het bijzonder fungeerde 'duurzaamheid' daarbij als een interpretatiekader om ecologische problemen te duiden. Die problemen werden niet langer uitsluitend gezien als het gevolg van industriële vervuiling, maar als symptomen van een bredere maatschappelijke crisis: de uitputting van natuurlijke hulpbronnen, de aantasting van ecosystemen en de toenemende spanning tussen economische groei en ecologische draagkracht. Het begrip 'duurzaamheid' zelf kent weliswaar een langere geschiedenis, teruggaand tot de 18e-eeuwse Duitse bosbouwtraditie waarin Hans Carl von Carlowitz de term *Nachhaltigkeit* introduceerde om verantwoord bosbeheer te beschrijven.

De Fietsersbond voert actie voor een fietsvriendelijkere stad Antwerpen, 19 mei 1998. Duurzame mobiliteit nam vanaf de jaren 1990 een steeds prominere plek in binnen de milieubeweging (fo018859, Amsab-ISG).

Vanaf het einde van de jaren 1980 kreeg het echter een centralere plaats in het ecologische denken – ook in Vlaanderen. Campagnes over energieverbruik, afvalreductie, biologische landbouw en veranderende mobiliteit brachten het ecologische ideaal dichterbij het dagelijkse leven van burgers.

Gaandeweg leek zich een bredere mentaliteitswijziging af te tekenen, waarbij ook andere maatschappelijke sectoren het streven naar duurzaamheid begonnen te integreren. In de bouwsector bijvoorbeeld promoveerde het **Vlaams Instituut voor Bio-ecologisch Bouwen en Wonen (VIBE)** ecologisch bouwen als onderdeel van een duurzame levensstijl, waarin energie-efficiëntie en het gebruik van circulaire

materialen centraal stonden. Ook educatieve en vormingsinitiatieven droegen bij aan die verbreding. Zo speelde **Dialogo vzw**, opgericht in 1968 binnen de KU Leuven, een pioniersrol in de verspreiding van kennis over energiebesparing, duurzaam bouwen en milieubewust wonen. In de jaren 1990 lanceerde de organisatie programma's zoals de **EcoTeams**, waarmee gezinnen en lokale groepen werden aangemoedigd om hun levensstijl te verduurzamen en rationeel energiegebruik toe te passen. Uit die EcoTeam-werking groeide later de organisatie **Ecolife**, die vanaf 2002 als zelfstandige vzw verderging met het stimuleren van ecologisch gedrag op huishoudelijk en gemeenschapsniveau.

Ook duurzame mobiliteit werd een steeds belangrijker thema binnen het milieudenken. Verschillende lokale fietsersgroepen zoals **Perpetuum Mobile** uit Gent en **'t Greun Veloske** uit Brussel zouden zich in de jaren 1990 professionaliseren en in 1995 verenigen in de **Fietsersbond**. In de jaren nadien werkte de Fietsersbond samen met milieubewegingen om duurzame mobiliteit op de politieke agenda te plaatsen.

TreinTramBus (in 1985 opgericht als de Bond van Trein-, Tram- en Busgebruikers) pleitte daarnaast voor een verschuiving van autogericht naar openbaar vervoer en benadrukte de sociale en ecologische voordelen van een progressief openbaarvervoerbeleid. Hun campagnes rond verkeersveiligheid, zachte mobiliteit en stedelijke leefkwaliteit droegen bij aan de uitbouw van een ruimer netwerk van verenigingen die leefmilieu, ruimte en mobiliteit met elkaar verbonden. Die samenwerking tussen milieu- en mobiliteitsorganisaties kreeg vanaf het begin van de jaren 1990 een meer gestructureerde vorm met de oprichting van **Komimo (Koepel Milieu en Mobiliteit)**, een overlegplatform dat zich inzette voor een duurzaam mobiliteitsbeleid in Vlaanderen.

De nadruk verschoof van het bestrijden van vervuilers naar het bevorderen van een 'andere manier van leven', waarin consumptie, ethiek en ecologie met elkaar werden verzoend. Het duurzaamheidsbegrip kreeg daarnaast ook hernieuwde aandacht met het Brundtlandrapport (*Our Common Future*, 1987), opgesteld door de *World Commission on Environment and Development*. Dit rapport

koppelde milieuproblemen aan mondiale ontwikkelingsvraagstukken en introduceerde het concept van 'duurzame ontwikkeling' als een evenwichtsoefening tussen economische groei, milieubescherming en sociale rechtvaardigheid. Een belangrijk vervolg was de VN-Conferentie over Milieu en Ontwikkeling in Rio de Janeiro (1992), waar de Earth Summit het mondiale milieubeleid voor de volgende decennia vormgaf. Het Klimaatverdrag (UNFCCC) en het Verdrag inzake Biodiversiteit (CBD) formuleerden internationale normen, terwijl Agenda 21 duurzame ontwikkeling vertaalde naar actieprogramma's die de samenhang tussen armoede, milieu en lokaal bestuur benadrukten. Hoewel niet bindend, stimuleerde dit wereldwijd nieuwe vormen van beleidscoördinatie en participatie. Ook in Vlaanderen vond dit discours weerklank. In 1993 werd het **Vlaams Overleg Duurzame Ontwikkeling (VODO)** opgericht, dat de samenwerking tussen milieu-, ontwikkelings- en noord-zuidorganisaties versterkte en via het Steunpunt Lokale Agenda 21 en sensibiliseringscampagnes een brug sloeg tussen overheid, ngo's en burgers.

Geen grenzen aan de groei

Waar protesten in de jaren 1970 vooral lokaal of nationaal gericht leken – tegen vervuiling, kernenergie of ruimtelijke ingrepen – verschoof de aandacht in de jaren 1990 naar vraagstukken die landsgrenzen overstegen, zoals klimaatverandering, ontbossing en biodiversiteitsverlies. In dezelfde periode groeide dan ook het netwerk van supra- en transnationale milieuorganisaties. Belangrijke voorbeelden hiervan waren **Greenpeace**, opgericht in Vancouver in 1971 vanuit protest

tegen Amerikaanse kernproeven en bekend om zijn inzet op directe, mediagenieke actie, en **Friends of the Earth**, opgericht in 1969 door voormalige leden van de Sierra Club en expliciet gericht op de politisering van ecologische vraagstukken. Beide organisaties ontwikkelden zich in de daaropvolgende decennia tot internationale netwerken waarin nationale afdelingen lokale actie koppelden aan transnationale campagnes en beleidsbeïnvloeding.

Die internationalisering van het ecologische activisme kreeg ook in België concreet vorm.

Greenpeace Belgium, opgericht in 1982, fungeerde als nationale afdeling binnen de steeds hechter gestructureerde wereldwijde beweging van Greenpeace International.

Ook binnen het netwerk van Friends of the Earth kreeg België een vaste plaats. In Wallonië was sinds 1976 een Franstalige afdeling actief onder de naam **Les Amis de la Terre**, opgericht door onder anderen Paul Lannoye, die zijn ecologisch engagement combineerde met een politiek mandaat voor de groene partij. In 2004 werd ook de organisatie **Voor Moeder Aarde** opgenomen in dit netwerk en herdoopt tot **Friends of the Earth Vlaanderen & Brussel**.

De Belgische afdeling van Greenpeace voert actie tegen walvisvangst, 1993. Internationale milieubewegingen kregen tijdens de jaren 1980 en 1990 steeds meer voet aan de grond in België en introduceerden vraagstukken die de onmiddellijke nationale context overstegen. (af006080, Amsab-ISG).

Vlaamse en Belgische milieuorganisaties beperkten zich daarbij niet tot deelname aan internationale bewegingen, maar gingen zich ook expliciet positioneren binnen formele overleg- en beleidsstructuren. Aangezien milieubeleid zich in dezelfde periode steeds meer op het Europese toneel begon af te tekenen, richtten organisaties hun aandacht ook op dat beleidsniveau. Een voorbeeld daarvan is de koepelorganisatie **European Environmental Bureau (EEB)**, opgericht in 1974, waarin verschillende Belgische milieuverenigingen vertegenwoordigd waren. Ook Greenpeace trok naar Brussel: in 1989 werd de **Greenpeace**

European Unit opgericht om toezicht te houden op de milieuwetgeving van de Europese Gemeenschap. Met de oprichting van dergelijke gespecialiseerde structuren verbreedde de milieubeweging haar repertoire van directe actie en mediagenieke campagnes naar een professioneel georganiseerde, beleidsgerichte lobby binnen de Europese instellingen. ■

Bibliografie

Over het ontstaan van Agalev en Ecolo als partij en hun eerste stapjes in het parlementaire landschap, zie Benoît RIHOUX, Belgium. Greens in a Divided Society. In: Dick RICHARDSON en Chris ROOTES (red.), *The Green Challenge. The Development of Green Parties in Europe*, London: Routledge, 1995, pp. 91–108. Over de evolutie van Agalev van beweging tot partij, zie André PEETERS en Ivo VERMEIREN, *De jaren zeventig. Van groen naar groenen*, Borgerhout: Stil Leven, 1980, pp. 110–120. Over de link tussen Agalev en het protest tegen het duwvaartkanaal, zie Eveline DULLAERS, *Duwvaart: moord op de Kempen. Bewegingen rond het duwvaartkanaal Oelegem–Zandvliet & het ontstaan van een Groene Partij in Vlaanderen*, Universiteit Gent, masterproef, 2005.

Een bespreking van het bredere landschap van de integratie van milieuzorg in beleidskaders op Vlaams niveau is te vinden in een studie die een van de bevoegde agentschappen, de OVAM, als uitgangspunt neemt. Zie Torsten FEYS, *30 jaar OVAM: De Openbare Vlaamse Afvalstoffenmaatschappij in historisch perspectief*, Gent: Academia Press, 2011. Voor de relatie tussen milieubeweging en milieubeleid, zie Marc HOOGHE, *De invloed van de milieubeweging*

op het milieubeleid: Neo-corporatisme of culturele vernieuwing? In: *Res Publica*, 37(1995)4, pp. 521–544.

Het ontstaan van Natuurpunt wordt uit de doeken gedaan in Ann MONSAERT en Jos GYSELS, *Natuurpunt: De fusie voorbij*, Mechelen: Natuurpunt, 2001 en Maarten SAVELS, *Inventaris van het archief van Natuurpunt*, Gent: Amsab-ISG, 2022, pp. 5–9.

Voor de geschiedenis van andere Belgische verenigingen actief op het vlak van landschaps- en bosbescherming kan men veelal terecht op de websites van de betreffende organisaties. Zie bijvoorbeeld s.n., *Onze organisatie, Trage Wegen*, geraadpleegd 14 oktober 2025, <https://www.tragewegen.be/over-ons> en s.n., *50 jaar BOS+*, BOS+, geraadpleegd 14 oktober 2025, <https://bosplus.be/over-bos/wie-we-zijn/50-jaar-bos>. Zie ook Martine VERMANDERE, *Het archief van Kritisch Bosbeheer Vlaanderen & Centrum voor Natuurbeschermingseducatie/Centrum voor Natuur- en Milieueducatie*. In: *Brood & Rozen*, 11(2006)4, pp. 80–81. Voor een bespreking van het concept *Nachhaltigkeit* in de bosbouw, zie Jeremy L. CARADONNA, *Sustainability: A History*, Oxford: Oxford University Press, 2014.

Vanaf het eind van de jaren 1980 kreeg duurzaamheid een centralere plaats in het ecologische denken, zowel op vlak van levensstijl als op vlak van transport. Voor de geschiedenis van Ecolife, een exponent van de eerste beweging, zie: Jessica LANGOUCHE, *Historische context – Stortingslijst van het archief van Ecolife vzw (1994–2007)*, Gent: Amsab-ISG, 2009. Enkele studies van duurzame transportbewegingen zijn Gert VAN OVERSTRAETEN, *Van 't Greun Veloske tot Fietsersbond: 25 jaar fietsactivisme in Brussel*. In:

Brood & Rozen, 21(2016)2, pp. 61–65; Piet CREVE en Gert VAN OVERSTRAETEN, *Archief van Fietsersbond afdeling Gent – Perpetuum Mobile*, Gent: Amsab-ISG, 2024; s.n., *Klein Verzet: Fietsen in de collectie van Amsab-ISG*, Gent: Amsab-ISG, 2024; Walter RESSELER, Jos VAN HOOFFSTAT en Gert VAN OVERSTRAETEN, De fietser is niet eenzaam: Archiven van de fietsersbeweging te Antwerpen. In: *Brood & Rozen*, 20(2015)1, pp. 56–61 en Maarten SAVELS en Gert VAN OVERSTRAETEN, *Archief van de Koepel Milieu en Mobiliteit (KOMIMO) – Netwerk Duurzame Mobiliteit, voorheen Komitee Milieu en Mobiliteit (1994–2019)*, Gent: Amsab-ISG, 2021. Voor een bredere context van deze fase in de milieubeweging waar een andere levensstijl centraal wordt geplaatst, zie Christophe VERBRUGGEN, Milieu en collectieve actie. In: Maïka DE KEYSER, Tim SOENS en Christophe VERBRUGGEN (red.), *Mens & Natuur: Een geschiedenis*, Gent: Academia Press, 2024, pp. 248–252; Hein-Anton VAN DER HEIJDEN, De milieubeweging in de twintigste eeuw. In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 34(2004)3, pp. 445–483, en Jeremy L. CARADONNA, From Concept to Movement. In: *Sustainability: A History*, Oxford: Oxford University Press, 2014, hfdst. 5. De rol van VODO en het bredere beleid en activisme rond duurzame ontwikkeling in België wordt besproken in Maarten SAVELS, Duurzame ontwikkeling of moeizame onderontwikkeling? Het Vlaams Overleg Duurzame Ontwikkeling (VODO) in het licht van het nationale en internationale beleid rond duurzame ontwikkeling. In: *Brood & Rozen*, 24(2019)3, pp. 59–69.

Een andere trend in deze periode is de groeiende internationalisering van de milieubeweging, met

Greenpeace en Friends of the Earth als belangrijke vaandeldragers. Voor de ontstaansgeschiedenis en vroegere tegen-culturele wortels van Greenpeace, zie Frank ZELKO, *Make It a Green Peace! The Rise of Countercultural Environmentalism*, Oxford: Oxford University Press, 2013. De latere uitbouw van Greenpeace tot een transnationale organisatie en haar rol binnen mondiale governanceprocessen wordt specifiek geanalyseerd in Frank ZELKO, Scaling Greenpeace: From Local Activism to Global Governance. In: *Historical Social Research* 42(2017)2, pp. 318–342. De geschiedenis van Friends of the Earth wordt geïntroduceerd in Brian DOHERTY en Timothy DOYLE, *Environmentalism, Resistance and Solidarity: The Politics of Friends of the Earth International*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013, en, voor de Waalse afdeling en haar interactie met de internationale koepelorganisatie, *Les Amis de la Terre, Revue 40 ans! À l'avant-garde, hier & aujourd'hui*, Namur: Les Amis de la Terre–Belgique asbl, 2015.

De bredere werking en dynamiek van deze internationale milieunetwerken wordt daarnaast ook beschreven in verschillende historische overzichten, waaronder in het standaardwerk van Margaret E. KECK en Kathryn SIKKINK, *Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*, Ithaca: Cornell University Press, 1998, hfdst. 4. De professionalisering en Europeanisering van organisaties als Greenpeace wordt geanalyseerd in Liesbeth VAN DE GRIFT, Hans RODENBURG en Guus WIEMAN, Milieuactivisten in maatpak: De Europeanisering van Greenpeace International (1987–1993). In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 130(2017)1, pp. 83–100.

STROMEN EN MEANDEREN: HET GROENE GEDACHTEGOED TIJDENS DE 20E EEUW

In de loop van de 20e eeuw ontwikkelde het ecologische denken zich tot een complex en veelzijdig geheel van ideeën over de relatie tussen mens en natuur. Centraal stond het groeiende besef dat de natuur niet louter een passieve achtergrond vormde, maar een actieve factor was in historische processen. Die perspectiefverschuiving stimuleerde ook de opkomst van de milieugeschiedenis als afzonderlijke discipline. Historici benadrukten hoe sociale structuren, economische belangen en machtsrelaties steeds nauw verweven waren met ecologische verhoudingen. Binnen dit kader toonden onderzoekers aan dat de omgang met natuurlijke hulpbronnen al eeuwenlang werd gekenmerkt door een fundamentele spanning. Enerzijds was er de drang tot exploitatie, ondersteund door technologische innovatie en economische groei. Anderzijds bleef er een structurele afhankelijkheid van natuurlijke systemen bestaan die grenzen stelde aan menselijke ingrepen. Het zoeken naar een evenwicht tussen gebruik, beheer en behoud vormt zo een terugkerend thema in zowel historische praktijken als interpretaties.

Moeder Aarde vs. moderniteit

Deze spanning kreeg ook vorm in uiteenlopende visies op de natuur zelf. Binnen het ecologische denken van de 20e eeuw bestonden fundamentele verschillen over de vraag hoe natuur begrepen moest worden en welke rol menselijke kennis en interventie daarin konden of mochten spelen. Sommige denkkaders benaderden natuur als een samenhangend en dynamisch geheel, waarin verschillende processen onderling verweven zijn en menselijke sturing maar in beperkte mate wenselijk of mogelijk is. Andere perspectieven vertrokken vanuit een meer instrumenteel en technocratisch natuurbeeld, waarin ecologische systemen weliswaar complex werden geacht, maar in beginsel kenbaar en beheersbaar bleven.

Een invloedrijke uitdrukking van het meer holistische perspectief was de Gaia-hypothese, die in de jaren 1970 werd ontwikkeld door de James Lovelock, in samenwerking met biologe Lynn Margulis. Tegen de achtergrond van theorieën over symbiose en een groeiend besef over planetaire kwetsbaarheid conceptualiseerde deze benadering de aarde als een zelfregulerend

systeem waarin levende en niet-levende processen elkaar wederzijds beïnvloedden. Het Gaia-denken stelde daarmee reductionistische en mechanistische natuurbeelden ter discussie en benadrukte de grenzen van menselijke controle, terwijl het tegelijk aanspraak bleef maken op wetenschappelijke legitimiteit. Juist die combinatie maakte het Gaia-denken zowel invloedrijk als controversieel binnen wetenschappelijke en ecologische debatten.

Daartegenover bleef een technocratisch georiënteerde benadering bestaan, die voortbouwde op oudere tradities van natuurbeheer, planning en vooruitgangsoptimisme. Binnen dit perspectief werden ecologische problemen primair opgevat als vraagstukken die met behulp van wetenschappelijke expertise en technologische innovatie konden worden aangepakt. In de late 20e en vroege 21e eeuw kreeg deze visie een explicietere formulering in wat later als ecomodernisme werd aangeduid. Die benadering stelde dat economische groei en ecologische duurzaamheid niet noodzakelijk tegengesteld zijn, maar via efficiënter (intensiever) gebruik van grondstoffen en technologische interventies met elkaar verzoend kunnen worden.

Een synthetische verwoording van die ideologische tegenstelling wordt uitgewerkt in *De tovenaars en de profeet. Twee grondleggers en hun concurrerende ideeën over een leefbare toekomst op onze planeet*, waarin Charles C. Mann twee exemplarische figuren tegenover elkaar plaatst. De 'tovenaar', belichaamd door Norman Borlaug, vertegenwoordigt een

ecologisch denken dat inzet op wetenschappelijke expertise, technologische innovatie en intensief beheer. In het kader van de Groene Revolutie werd ecologische duurzaamheid daarbij primair begrepen als een kwestie van productiviteitsverhoging en efficiënt gebruik van natuurlijke hulpbronnen. Daartegenover staat de 'profeet', verpersoonlijkt door William Vogt, die ecologische problemen benadert vanuit het besef van fundamentele grenzen aan menselijke ingrepen. Vogt benadrukt de ecologische draagkracht van ecosystemen en koppelt milieuproblemen expliciet aan overbevolking en overconsumptie. De tegenstelling tussen beide figuren maakt zichtbaar hoe ecologisch engagement uiteenlopende, en soms conflicterende, opvattingen over natuur, technologie en duurzaamheid kon omvatten.

Deze filosofische breuklijnen kwamen ook tot uitdrukking in de verdere differentiatie van ecologische stromingen. Zo radicaliseerde *deep ecology* de kritiek op antropocentrisme door de intrinsieke waarde van niet-menselijk leven centraal te stellen, terwijl *social ecology* ecologische degradatie actief koppelde aan sociale hiërarchieën en machtsverhoudingen, en daarmee een expliciet politiek alternatief formuleerde voor antropocentrische verklaringen. Het ecologische denken ontwikkelde zich aldus niet tot een coherent ideologisch project, maar tot een pluralistisch en intern verdeeld veld, waarin uiteenlopende visies op natuur, duurzaamheid, ecologie en bredere maatschappelijke uitdagingen naast elkaar bleven bestaan.

Eclectisch engagement

Die ideologische veelzijdigheid weerspiegelde zich ook in de praktijk van het ecologisch engagement. Vanaf de jaren 1970 nam het aantal milieugroepen sterk toe, parallel met de bredere opkomst van wat vaak ‘nieuwe sociale bewegingen’ werd genoemd. Ecologische thema’s sijpelden bovendien door in andere bewegingen, zoals mensenrechten- en vrouwenorganisaties, waar nieuwe invalshoeken ontstonden rond duurzaamheid, klimaatrechtvaardigheid en de relatie tussen milieu en sociale ongelijkheid. Tegelijk botsten ecologische eisen regelmatig met klassieke arbeiders- en vakbondsbewegingen, waar thema’s als economische groei en werkgelegenheid vaak primeren. Toch werden ook daar pogingen tot toenadering ondernomen, zoals geïllustreerd door de oprichting van de werkgroep **Arbeid en Milieu** en het gelijknamige tijdschrift, dat trachtte bruggen te slaan tussen sociale en ecologische belangen.

Deze proliferatie van initiatieven zette zich ook in de daaropvolgende decennia verder door en kreeg vanaf de jaren 2000 een nieuwe dynamiek. Om een concreter beeld te krijgen van die veelheid aan organisaties en verenigingen, volstaat het om naar de ledenlijst van **Bond Beter Leefmilieu** te kijken. Die omvat vandaag een brede waaier aan initiatieven die elk vanuit hun eigen expertise of invalshoek bijdragen aan het ecologische veld. Naast meer klassieke natuur- en milieuverenigingen vinden we er ook tal van thematisch gespecialiseerde initiatieven rond energie (zoals **REScoop Vlaanderen**), circulaire economie (bijvoorbeeld **HERWIN**) en duurzaam bouwen (zoals **VIBE**), evenals

organisaties die zich expliciet richten op transitievraagstukken binnen sectoren zoals landbouw (bijvoorbeeld de **Voedselteams**), mobiliteit (zoals **Mobiel 21**) of stedelijke ontwikkeling. Die focus op ‘transitie’ verschuift het ecologische engagement bovendien van loutere probleemsignalering of natuurbescherming naar het actief herdenken en herorganiseren van volledige sectoren of systemen. Het gaat daarbij niet alleen om verzet tegen milieuverontreiniging of -schade, maar ook om het ontwikkelen van alternatieve praktijken, beleidsmodellen en economische logica’s die een duurzame omslag mogelijk moeten maken. Deze diversificatie illustreert hoe het ecologisch engagement zich niet alleen verbreedde, maar ook verder professionaliseerde en differentieerde. De milieubeweging manifesteert zich daardoor steeds minder als een afgebakend geheel, en steeds meer als een netwerk van onderling verbonden maar inhoudelijk uiteenlopende actoren.

Binnen dit brede veld bestonden bovendien duidelijke verschillen tussen progressieve en meer conservatieve vormen van milieubescherming. Naast radicale en emancipatorische stromingen bleef een oudere, meer behoudsgezinde traditie binnen de natuur- en landschapsbescherming bestaan. Die wortelde deels in een Vlaamsgezinde identiteit, waarbij de beleving en bescherming van natuur en landschap samenging met het bewaren van cultureel erfgoed en het nastreven van een Vlaams-nationalistische agenda. Ecologisch engagement nam zo uiteenlopende gedaanten aan, afhankelijk van ideologische uitgangspunten, sociale verankering en concrete

doelstellingen. Marc Hooghe noemde de milieubeweging in 1995 al een ‘reus op duizend voetjes’ en stelde vast: ‘Het is een opmerking die ook geldt voor de andere nieuwe sociale bewegingen: het is moeilijk te spreken over de milieubeweging. In werkelijkheid bestaat ze uit een wirwar van kleine en grote groepen met de meest uiteenlopende doelstellingen.’

Ook de inhoudelijke accenten van het ecologische engagement varieerden doorheen de jaren. In de jaren 1970 en 1980 werd binnen de Belgische milieubeweging bijvoorbeeld veel aandacht geschonken aan thema’s zoals ontbossing, zure regen en de schadelijke gevolgen van industriële vervuiling. Vanaf de jaren 1990 werd klimaatverandering geleidelijk naar voren geschoven als een nieuw aandachtspunt. In een eerste fase kreeg dit thema vooral vorm als een beleidsmatig en technisch dossier, sterk beïnvloed door internationale wetenschappelijke en diplomatieke processen, zoals de oprichting van het Intergovernmental Panel on Climate Change en de onderhandelingen rond het Kyoto Protocol. Klimaatverandering werd daarbij gekaderd als een meetbaar en globaal probleem, dat via emissiedoelstellingen, rapportering en internationale afspraken diende te worden aangepakt. Ook organisaties zoals de Bond Beter Leefmilieu integreerden het thema voornamelijk in hun dossierwerking en overleg met overheden, wat aansloot bij de sterk geïstitutionaliseerde logica van de milieubeweging in deze periode. Toen in de loop van de jaren 2000 duidelijk werd dat internationale engagementen onvoldoende werden nagekomen en politieke ambitie uitbleef,

groeide de onvrede. Na de teleurstellende klimaattoppen van Kopenhagen (2009) en Parijs (2015) kregen deze kritieken een veel bredere mobiliserende kracht. Een internationale opflakking van klimaatactivisme, onder meer gedragen door jongeren en figuren als Greta Thunberg, vertaalde zich ook in België in massale scholierenstakingen (**Fridays for Future**). Klimaatverandering verschoof daarmee van een technisch beleidsdossier naar een centraal conflict- en mobilisatiepunt binnen de milieubeweging.

Het ecologische engagement was duidelijk ook even veelzijdig in de praktijk als in het denken. De milieubeweging ontwikkelde een breed repertoire aan strategieën: acties zoals de bezetting van het **Lappersfortbos** (in 2001, en opnieuw in 2008 en 2009) om de bomen en het bredere gebied te beschermen, of recenter de directe acties en blokkades van **Extinction Rebellion** en **Code Road**, bestonden naast petitiecampagnes, briefschrijfacties en deelname aan adviesraden. Dit spectrum van activiteiten – van directe actie en bezettingen tot sensibilisering, lobbying en kleinschalige post- en inzamelcampagnes – is tekenend voor de beweging. Die variatie ging – en gaat nog steeds – gepaard met een voortdurende spanning tussen radicalisering en institutionalisering, tussen actie van onderuit en samenwerking met de overheid. Zo toont de geschiedenis van het ecologische engagement niet één uniforme beweging, maar een veelstemmig veld waarin uiteenlopende wereldbeelden elkaar kruisten, aanvulden en soms ook tegenspraken. ■

Bibliografie

Belangrijke bijdragen aan de totstandkoming van de milieugeschiedenis als discipline zijn Joachim RADKAU, *Nature and Power: A Global History of the Environment*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008; Donald WORSTER, *Nature's Economy: A History of Ecological Ideas*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994 en John S. DRYZEK, *The Politics of the Earth: Environmental Discourses*, Oxford: Oxford University Press, 2013.

De uiteenlopende filosofische posities binnen het ecologische gedachtegoed laten zich goed verkennen aan de hand van een aantal invloedrijke basiswerken. De Gaia-hypothese werd voor het eerst uitgewerkt in James LOVELOCK, *Gaia: A New Look at Life on Earth*, Oxford: Oxford University Press, 1979, waarin de aarde wordt opgevat als een zelfregulerend systeem en een holistisch alternatief wordt geformuleerd voor mechanistische natuurbeelden. Voor theorieën over symbiose en evolutie, die een belangrijke rol speelden in de verdere ontwikkeling van dit denken, zie ook Lynn MARGULIS en Dorion SAGAN, *What Is Life?*, Berkeley: University of California Press, 1995.

Een expliciet antropocentrische en technocratisch georiënteerde benadering van ecologische problematiek komt onder meer naar voren in Mark LYNAS, *The God Species: How the Planet Can Survive the Age of Humans*, London: Fourth Estate, 2011, evenals in *An Ecomodernist Manifesto*, Oakland: The Breakthrough Institute, 2015, waarin ecologische duurzaamheid wordt gekoppeld aan technologische innovatie, intensivering en ontkoppeling van economische groei en milieudruk. Een bredere

ideënhistorische synthese van deze spanningen binnen het ecologische denken wordt aangeboden in Charles C. MANN, *The Wizard and the Prophet*, New York: Alfred A. Knopf, 2018.

De radicale kritiek op antropocentrisme vindt haar vroege meest systematische formulering in Arne NÆSS, *Ecology, Community and Lifestyle*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989, waarin deep ecology wordt uitgewerkt als een project dat de intrinsieke waarde van niet-menselijk leven centraal stelt. De expliciet sociaal-politieke interpretatie van ecologische crisis wordt geformuleerd in Murray BOOKCHIN, *The Ecology of Freedom*, Palo Alto, CA: Cheshire Books, 1982.

Voor een inleiding op de relatie tussen de milieubeweging en de Vlaamse beweging, zie Andreas STYNEN en Jos GYSELS, *Natuur, milieu en landschap*. In: *Encyclopedie van de Vlaamse beweging* (2023). Voor een bespreking van de diverse actievormen die de milieubeweging hanteerde en nog steeds hanteert, zie Marc HOOGHE, *De milieubeweging. Een reus op duizend voetjes*. In: Staf Hellemans en Marc HOOGHE (red.), *Van Mei '68 tot Hand in Hand: Nieuwe sociale bewegingen in België 1965–1995*, Leuven: Garant, 1995, p. 49. Een analyse van recente actievormen, zoals Extinction Rebellion en de schoolstakingen voor het klimaat, is te vinden bij Joost DE MOOR et al., *New Kids on the Block: Taking Stock of the Recent Cycle of Climate Activism*. In: *Social Movement Studies*, 20(2021)5, pp. 619–625.

Colofon

Woord van dank: Dank aan Jos Gysels, Danny Jacobs en Frank Maes voor hun uitgebreide inhoudelijke feedback en voor het aanreiken van waardevolle literatuur. Dank ook aan de collega's van Amsab-ISG voor hun steun tijdens het schrijfproces en om de tekst van nuttige opmerkingen te voorzien: Jeroen Fernandez-Alonso, Maarten Savels, Gert Van Overstraeten, Paule Verbruggen en Donald Weber.

Tekst: Ishka Desmedt en Stan Pannier

Eindredactie: Paule Verbruggen

Vormgeving: Stan Pannier

ISBN: 9789464330502

Depotnr.: D/2026/4028/3

© 2026, Amsab-ISG

Coverafbeelding: Collectie BJN, Amsab-ISG

Niets uit deze uitgave mag door elektronische of andere middelen gereproduceerd en/of openbaar gemaakt worden zonder voorafgaandelijke schriftelijke toestemming van de uitgevers.